

วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปีที่ ๑๔ ฉบับที่ ๑ มกราคม-เมษายน ๒๕๕๐

บทความวิจัย

กรรมที่ทำตามหน้าที่มีวิบากหรือไม่

จักรเรศ อธิรัตน์

-๑-

ริชธรรมของพุทธศาสนานั้นเป็นที่ทราบกันทั่วไปว่าเป็นจริยธรรมแบบที่อิงอยู่กับความเชื่อในเรื่อง “กฎกรรมชาติ” พุทธศาสนาแบ่งกฎกรรมชาติออกเป็น ๕ กฎด้วยกัน แล้วกล่าวว่ากฎแต่ละข้อทำหน้าที่อธิบายความจริงในธรรมชาติตามหน้าที่ของตน เป็นเฉพาะเรื่องไป กล่าวคือ

(๑) อุดุนิยาม อธิบายเกี่ยวกับความเป็นไปของธรรมชาติแวดล้อมและความเปลี่ยนแปลงของวัตถุ เช่น เรื่องสภาพอากาศ พฤติกรรมของวัตถุที่ปราศจากชีวิต กฎกรรมชาติข้อนี้ของพุทธศาสนาอาจเทียบได้กับกฎทางฟิสิกส์และเคมีในวิทยาศาสตร์ธรรมชาติปัจจุบัน

(๒) พิษนิยาม อธิบายเกี่ยวกับการสืบทอดพันธุกรรมและลักษณะที่เกี่ยวข้องกับพันธุกรรมของสิ่งมีชีวิต เช่น การตั้งครภ์ของสัตว์ การสืบทอดลักษณะทางพันธุกรรมของพืช เป็นต้น กฎกรรมชาติข้อนี้ของพุทธศาสนาอาจเทียบได้กับกฎทางชีววิทยาที่ศึกษากันในวิทยาศาสตร์ธรรมชาติในปัจจุบัน

(๓) จิตตนิยาม อธิบายเกี่ยวกับการทำงานของจิต เช่น การเกิดดับสืบเนื่องของจิต การที่จิตเมื่อประกอบด้วยองค์อย่างโน้นอย่างนั้นจะส่งผลให้เกิดพฤติกรรมอย่างโน้นอย่างนั้น เป็นต้น กฎกรรมชาติข้อนี้ของพุทธศาสนาส่วนหนึ่งอาจพอเทียบเคียงได้กับศาสตร์ที่เรียกว่าจิตวิทยาตามที่ศึกษาในโลกตะวันตกเวลานี้ แต่เนื้อหาส่วนหนึ่งไม่อาจเทียบกันได้ เพราะพุทธศาสนาเมื่อกล่าวถึงโครงสร้างของจิตมนุษย์และสัตว์ ได้กล่าวอย่างที่ว่าจิตนั้นเป็นสิ่งที่มิอยู่ตามธรรมชาติอย่างหนึ่ง จิตเป็นอะไรมากกว่าสิ่งที่เรียกกันในโลกตะวันตกว่า “Consciousness” และจิตในความหมายของสิ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติอย่างหนึ่งก็มีกฎเกณฑ์การทำงานและการแสดงพฤติกรรมของมันต่างหาก เช่นเดียวกับสิ่งที่มีอยู่ในธรรมชาติอื่น กฎกรรมชาติส่วนที่อธิบายรายละเอียดเกี่ยวกับการทำงานของจิตและพฤติกรรมของจิตนี้เรียกว่าจิตตนิยาม

(๔) กรรมนิยาม กฎกรรมชาติข้อนี้มักเรียกกันในภาษาทั่วไปว่า “กฎแห่งกรรม” การให้ผลของกรรมนั้นพุทธศาสนาถือว่าดำเนินไปอย่างที่เป็นกฎธรรมชาติอย่างหนึ่ง คำสอนเรื่องกรรมนั้นเป็นคำสอนสำคัญของพุทธศาสนา การที่พุทธศาสนามีความเห็นในเบื้องต้นว่าการให้ผลของกรรมดำเนินไปในรูปของกฎธรรมชาตินั้นเป็นเรื่องสำคัญมาก เพราะการบอกว่าการกรรมให้ผลอย่างเป็นกฎธรรมชาตินั้นแฝงความหมายในเรื่องอื่นๆ อีกมาก เช่น เรื่องความยุติธรรม ความเที่ยงตรง การขึ้นหรือไม่ขึ้นกับอารมณ์ความรู้สึกของผู้มีอำนาจหรือเกี่ยวข้องกับการตัดสินปัญหาจริยธรรม เป็นต้น เราจะพิจารณารายละเอียดเกี่ยวกับลักษณะการทำงานของกฎแห่งกรรมในแง่ที่เป็นกฎธรรมชาติข้างหน้า

(๕) *ธรรมนิยาม* อธิบายเกี่ยวกับความสัมพันธ์ ความเป็นสาเหตุแก่กันและความเป็นไปตามธรรมดา ในเรื่องอื่นๆ ที่อยู่พ้นเรื่องที้อธิบายมาแล้วหรือที่สามารถอธิบายได้ด้วยกฎธรรมชาติสี่ข้อที่กล่าวข้างต้น เช่น การอธิบายว่าสิ่งทั้งหลายไม่เที่ยง สิ่งทั้งหลายเป็นทุกข์ ธรรมทั้งหลายไม่ใช่ตัวตน เป็นต้น

หากจะสังเกตจะเห็นว่าในบรรดากฎธรรมชาติห้าอย่างที่พุทธศาสนาสอน กฎสองข้อแรกจะไม่เกี่ยวข้องกับการ “ดับทุกข์” โดยตรง ในขณะที่กฎสามข้อหลังนั้นเกี่ยวข้อง เนื่องจากผู้เขียนเข้าใจว่า คำสอนเรื่องการดับทุกข์เป็นคำสอนสำคัญอีกข้อหนึ่งของพุทธศาสนา อะไรก็ตามแต่ที่ไม่เกี่ยวข้อง หรือเกี่ยวข้องบ้างแต่ก็ไม่ตรงๆหรือไม่มากพอ กับเรื่องการดับทุกข์ พระพุทธเจ้าจะทรงแนะนำให้ชาวพุทธไม่ต้องใส่ใจกับเรื่องเช่นนั้นมากเท่ากับเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการดับทุกข์ กฎธรรมชาติสองข้อแรกจึงเป็นเรื่องที่บทความนี้จะไม่นำมาเกี่ยวข้องกับการวิเคราะห์ปัญหาต่างๆที่จะได้กล่าวต่อไป บทความนี้จะมุ่งศึกษาจิตตนิยาม กรรมนิยาม และธรรมนิยาม บนสมมติฐานว่ากฎธรรมชาติสามประการนี้เกี่ยวข้องกับเรื่องการดับทุกข์ และการดับทุกข์นั้นเกี่ยวข้องกับการทำความเข้าใจเรื่องกรรมและวิบากของกรรม บางครั้งพระพุทธเจ้าจะตรัสว่าความรู้เกี่ยวกับกรรม จิต และธรรมเปรียบเหมือนความรู้ทางด้านแพทยศาสตร์ ความทุกข์นั้นเหมือนโรค การรักษาโรคต้องอาศัยความรู้ทางด้านการแพทย์

ในบทความนี้ผู้เขียนจะพิจารณาโดยเอากรรมนิยามเป็นตัวตั้ง และมีจิตตนิยามและธรรมนิยามเป็นส่วนเสริม เมื่อกล่าวถึงเรื่องกรรม สิ่งที่ต้องกล่าวถึงกันคือเรื่องวิบากอันหมายถึงผลที่บุคคลจะได้รับหลังจากที่ทำการกรรมแล้ว ในแง่นี้กรรมและวิบากก็อยู่ในรูปของ “ความเป็นเหตุปัจจัย” (Causation) อย่างหนึ่ง การที่พุทธศาสนามองเรื่องกรรมและวิบากในรูปของความเป็นเหตุปัจจัยนี้ในแง่หนึ่งก็สอดคล้องหรือสนับสนุนหลักการเบื้องต้นที่ว่ากรรมนั้นพุทธศาสนาถือว่าดำเนินไปในรูปของกฎธรรมชาติ

เมื่อพิจารณาคำสอนเรื่องกรรม เราอาจแบ่งประเด็นการพิจารณาได้สองแง่ คือ

(ก) กรรมหมายความว่าอย่างไร แบ่งเป็นประเภทหลักๆได้อย่างไร

(ข) มีเกณฑ์อะไรสำหรับตัดสินหรือแบ่งว่าการกระทำเช่นนี้จะถือว่าเป็นกรรมอย่างนี้อย่างนั้น เราจะอภิปรายปัญหานี้ตามลำดับดังต่อไปนี้

โดยความหมายที่กว้างที่สุด “กรรมหมายถึงการกระทำที่ทำให้เกิดผลแก่ผู้กระทำ”^๑ ตามความหมายนี้ มีคำสองคำที่เราจะต้องพิจารณาในรายละเอียด คำแรกคือ “การกระทำ” คำที่สองคือ “ทำให้เกิดผลแก่ผู้กระทำ”

โดยทั่วไป เมื่อพูดถึงการกระทำ คำนี้ตามความคิดของพุทธศาสนาอาจมีความหมายได้หลักๆสองอย่าง คือการกระทำที่สามารถให้ค่าทางศีลธรรมได้ กับ การกระทำที่ไม่สามารถให้ค่าทางศีลธรรมได้ การกระทำที่สามารถให้ค่าทางศีลธรรมได้ก็คือการกระทำที่คนโดยทั่วไปสามารถที่จะรู้สึกด้วยสามัญสำนึกว่าเรื่องนี้เราทำได้ว่า “ผิดหรือถูก” ยกตัวอย่างเช่น คนบางคนไม่ทำงานอย่างคนทั่วไป แต่ยังชีพด้วยการเที่ยวขโมยทรัพย์สินของผู้อื่น การกระทำนี้คนทั่วไปสามารถที่จะรู้สึกได้ว่า “นี่ไม่ใช่เรื่องถูก” ในแง่นี้การขโมยก็เป็นการกระทำที่สามารถให้ค่าทางศีลธรรมได้ การกระทำที่สามารถให้ค่าทางศีลธรรมได้นั้นอาจสามารถให้ค่าในทางร้ายก็ได้ ในทางดีก็ได้ การช่วยคนที่ประสบอุบัติเหตุ

^๑ สารานุกรมพระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๕๘.

ข้างถนนทั้งที่ตนไม่มีหน้าที่ก็เป็นตัวอย่างหนึ่งของการกระทำที่สามารถให้ค่าทางศีลธรรมได้เช่นเดียวกับการขโมยข้างต้น แต่ต่างกันตรงที่การกระทำอย่างหลังนี้เราสามารถให้ค่าทางจริยธรรมในทางดี การกระทำบางอย่างนั้นคนทั่วไปไม่รู้สึกรู้ว่าเกี่ยวข้องกับการเป็นเรื่องดีหรือไม่ดี ยกตัวอย่างเช่นการจามในลิฟต์ การกินกาแฟ การขึ้นรถเมล์ไปทำงานเป็นต้น จริงว่าในบรรดาการกระทำเหล่านี้บางอย่างอาจกระทบผู้อื่น เช่นการจามในลิฟต์เวลาที่มีคนอยู่มากๆ แต่คนทั่วไปก็ไม่คิดว่าคนที่จามอย่างไม่อาจห้ามได้นั้นเป็นคนที่เราควรเรียกว่า “คนไม่ดี” เรื่องนี้ต่างจากการขโมยที่กล่าวข้างต้น การกระทำที่จะจัดว่าเป็นกรรมในทัศนะของพุทธศาสนาหมายเอาการกระทำอย่างแรกเท่านั้น ในแง่นี้ *กรรมก็คือการกระทำที่สามารถให้ค่าทางจริยธรรมได้* ส่วนการกระทำที่ไม่สามารถให้ค่าทางจริยธรรมได้ท่านเรียกว่า “กิริยา”

คำว่าให้ผลแก่ผู้กระทำนั้น ผลในที่นี้ตรงกับคำว่า “วิบาก” ในภาษาบาลี ตามรูปศัพท์ วิบากหมายถึงผลที่บุคคลที่ทำกรรมจะได้รับ ในแง่นี้สิ่งที่เรียกว่าผลกรรมหรือวิบากของกรรมก็มีความหมายเฉพาะ ไม่ใช่ผลที่เกิดทั่วไป เราอาจจำแนกผลของการกระทำได้เป็นสองอย่างตามเกณฑ์เรื่องค่าทางจริยธรรมข้างต้นคือ ผลบางอย่างไม่เกี่ยวกับประเด็นทางจริยธรรม แต่บางอย่างเกี่ยวข้อง เฉพาะผลที่เกี่ยวข้องกับประเด็นด้านจริยธรรมเท่านั้นที่ท่านหมายเอาในที่นี้ ยกตัวอย่างเช่น เราดื่มดื่มน้ำแล้วเกิดการสำลัก การสำลักนี้เป็นผลมาจากการกระทำคือดื่มดื่มน้ำ ตามหลักพุทธศาสนาวิธีที่เราจะพิจารณาว่าผลที่เกิดขึ้นคือการสำลักนั้นควรจัดว่าเป็นวิบากของกรรมหรือไม่ก็เพื่อให้เราลองตั้งคำถามว่าคนที่ได้รับผลนั้นสมควรเรียกได้ว่าเกี่ยวข้องกับเรื่องดีชั่วหรือไม่ เราอาจเข้าใจได้ว่า คนที่ดื่มดื่มน้ำแล้วสำลักนั้นเป็นคนที่เราอาจเรียกว่า “เลินเล่อ” ได้ แต่จะเรียกว่าเขาเป็น “คนเลว” ไม่ได้ ถ้าเข้าใจเช่นนี้การสำลักน้ำนั้นก็จะเป็นผลชนิดที่ไม่เกี่ยวข้องกับค่าทางจริยธรรม คือไม่ได้เป็นผลมาจากการทำดีหรือทำชั่ว เมื่อไม่ใช่ สิ่งนี้ก็ไม่จัดว่าเป็นวิบากของกรรม

จะอย่างไรก็ตาม ความเข้าใจเรื่องวิบากของกรรมนี้ส่วนหนึ่งก็ขึ้นอยู่กับการศึกษาว่า “อะไรคือสภาวะที่อยู่ในใจของบุคคลที่กระทำสิ่งนั้นๆลง” ซึ่งเรื่องนี้พระอภิธรรมได้ให้รายละเอียดไว้มาก บางท่านที่ตีความคำสอนในทางอภิธรรมอย่างเคร่งครัดอาจเข้าใจว่าคนที่ดื่มดื่มน้ำนั้นขาดสติอันเป็นองค์ธรรมหรือเจตสิกที่สำคัญที่จะช่วยป้องกันเราจากความพลั้งพลาด เมื่อการกระทำนี้อธิบายได้ว่าเกิดจากความขาดสติก็แปลว่าการกระทำนี้สามารถให้ค่าทางจริยธรรมได้ เมื่อให้ค่าทางจริยธรรมได้ การสำลักน้ำก็ต้องถือว่าเป็นวิบากของกรรม หมายความว่า ตามความเข้าใจอย่างเคร่งครัดนี้ เพราะชายคนนั้นประมาทขาดสติ เขาจึงดื่มดื่มน้ำ ความประมาทขาดสตินี้เป็นอกุศลธรรม การกระทำนี้จึงถือว่าจัดว่าเป็นอกุศลธรรมได้ เมื่อจัดได้การสำลักน้ำนั้นก็จะเป็นวิบาก

ผู้เขียนยอมรับว่าการตีความอย่างเคร่งครัดตามหลักพระอภิธรรมนี้ช่วยให้เราเข้าใจเรื่องนี้ละเอียดขึ้น แต่ก็อาจมีปัญหาตรงที่การเข้าใจเช่นนี้ไม่ตรงกับความรู้สึกของคนโดยทั่วไป (ซึ่งนักอภิธรรมบางท่านอาจเห็นว่าตรงนี้ไม่ใช่ปัญหา เพราะสิ่งที่พระอภิธรรมสนใจนั้นคือการวิเคราะห์ความจริงของชีวิต ไม่ได้สนใจว่าจะพูดให้เข้ากับความคิดของใคร) ในพระสูตร มีข้อความบางแห่งที่กล่าวถึงเรื่องที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า ผลบางอย่างที่เกิดแก่ชีวิตเรานั้นไม่ควรเข้าใจว่าจะต้องเป็นเรื่องของกรรมเสมอ นักวิชาการทางด้านพุทธศาสนาบางท่านก็ตีความข้อความเช่นนี้ของพระพุทธเจ้าว่า ตัวอย่างของผลที่เกิดแก่ชีวิตเราซึ่งไม่ควรถือว่าเป็นผลกรรมก็เช่นการจาม การไอ เป็นต้น จริงว่าการจามนั้นอาจเป็นผลมาจากการตากฝนซึ่งนักอภิธรรมที่เคร่งครัดอาจตีความว่าเป็นความเลินเล่อได้ที่ไม่รู้จักถ่มน้ำไปด้วย แต่ความเข้าใจ

เช่นนี้ในท้ายที่สุดแล้วอาจทำให้พุทธศาสนาไม่ต่างจากลัทธิที่ถือว่าทุกอย่างที่เกิดขึ้นล้วนแต่เป็นผลของกรรมทั้งสิ้น ซึ่งเป็นลัทธิที่พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธ

ผู้เขียนขอสรุปว่า วิบากของกรรมนั้นคือผลที่เกิดจากการทำกรรม หากเราเข้าใจเรื่องกรรมละเอียดขึ้น เราจะเข้าใจเรื่องวิบากได้ละเอียดขึ้น เมื่อเข้าใจเรื่องวิบากละเอียดขึ้น ก็จะวินิจฉัยได้รอบคอบมากขึ้นว่า ผลที่เกิดขึ้นนั้นควรเข้าใจว่าเป็นวิบากกรรมหรือไม่ หรือว่าเป็นเพียงผลของปัจจัยแวดล้อมชีวิตเราที่ไม่เกี่ยวกับเรื่องการก่อกรรมดีหรือชั่วแต่อย่างใด ผลบางอย่างนั้นค่อนข้างชัดเจนว่าเป็นวิบากของกรรม เช่นคนร้ายที่ก่อกรรมชั่วมากมายแล้วถูกจับเข้าคุก จะไม่มีใครสงสัยว่าการที่เขาติดคุกนั้นควรถือว่าเป็นวิบากกรรมหรือไม่ ขอให้สังเกตว่าผลแบบนี้มักเป็นเรื่องที่คนทั่วไปเข้าใจได้ง่ายเพราะเป็นปรากฏการณ์ที่เชื่อมโยงไปหาการกระทำที่เราพูดได้ว่าดีหรือชั่วอย่างชัดเจนนั่นเอง

เงื่อนไขที่สำคัญประการหนึ่งที่พระพุทธเจ้าทรงใช้เพื่อระบุว่าการกระทำนั้นควรถือว่าเป็นกรรมหรือไม่ก็คือ การกระทำนั้นจะต้องประกอบด้วยเจตนา คำว่า “เจตนา” นี้เป็นคำสำคัญและสามารถตีความได้หลากหลาย แต่จากความหมายที่พระพุทธองค์ทรงให้เองตามที่ปรากฏในพระสูตร เจตนาจะหมายถึง “ความตั้งใจ หรือ ความจงใจ เห็นผลอย่างใดอย่างหนึ่ง” ดังพระพุทธพจน์ต่อไปนี้ “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม บุคคลคิดแล้ว จึงกระทำความกรรมด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ”^๑

ด้วยเงื่อนไขที่ว่ากรรมต้องประกอบด้วยเจตนาในความหมายที่กล่าวข้างต้น การกระทำของบุคคลทั่วไปที่ยังมีกิเลสจึงอาจพิจารณาได้ว่า “เป็นกรรม” บ้าง “ไม่เป็นกรรม” บ้าง ตามรายละเอียดของการกระทำแต่ละอย่าง เช่น ชายคนหนึ่งขุดบ่อไว้เพื่อเก็บกักน้ำ บังเอิญมีสัตว์พลัดตกลงไปในบ่อจนถึงแก่ความตาย การกระทำนี้อาจพิจารณาได้ว่า “ไม่นับว่าเขาทำกรรมโดยการฆ่าสัตว์ตัวนั้น” แต่อย่างใด เพราะเขาไม่ได้มีเจตนาที่จะขุดบ่อขึ้นมาเพื่อดัก หรือทำให้สัตว์ถึงแก่ความตาย จะอย่างไรก็ตาม การไม่มีเจตนาที่มีนัยวิชาการทางด้านพุทธศาสนาบางท่านเห็นว่า “อาจไม่รวมถึงการกระทำด้วยความประมาท”^๒ เช่น เห็นว่าบ่อที่ตนขุดนั้นอันตราย เสี่ยงต่อการที่จะมีคนหรือสัตว์ตกลงไป แต่ก็ไม่ได้คิดที่จะป้องกัน ในกรณีนี้ถือว่าการกระทำนี้เป็นกรรมเช่นกัน

ผู้เขียนขอตั้งข้อสังเกตตรงนี้ว่า ตามที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาโดยเฉพาะอย่างยิ่งพระสูตรนั้น ระบบจริยธรรมของพุทธศาสนาวางอยู่บนการชี้ว่าการกระทำส่วนใหญ่ของมนุษย์ที่มีค่าทางศีลธรรมนั้นสามารถเข้าใจได้ว่าเกี่ยวข้องกับการมีเจตนาหรือความจงใจ ความคิดความชั่วที่พุทธศาสนาสอนเช่นศีลห้านี้เป็นเรื่องค่อนข้างชัดเจนว่าเป็นการกระทำที่มาจากความจงใจ การฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ล่วงละเมิดคู่ครองผู้อื่น โกหกให้เขาเสียหาย และเสพสิ่งมีนเมาอันเป็นการทำลายสติปัญญาของคนนั้น ทั้งหมดล้วนเกี่ยวข้องกับการมีเจตนาทั้งสิ้น เมื่อเป็นเช่นนี้คำสอนทางจริยธรรมของพุทธศาสนาจึงสามารถใช้อธิบายการกระทำของมนุษย์ในโลกได้เป็นส่วนใหญ่อยู่แล้ว จะอย่างไรก็ตาม เมื่อโลกกว้างใหญ่มากขึ้น ความซับซ้อนของโลกและชีวิตมนุษย์ทำให้เกิดคำถามเรื่องเจตนาของผู้กระทำมากขึ้น คนอินเดียสมัยพุทธกาลที่

^๑ อังคุตตรนิกาย ปัญจก-ฉักกนิบาต พระไตรปิฎก เล่มที่ ๒๒ ข้อที่ ๓๓๔.

^๒ สุนทร ณ รัชนี, พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๒๐๔.

ส่วนใหญ่ยังชีพด้วยการฆ่าสัตว์กินเองนั้นอาจไม่สงสัยว่าที่ตนฆ่าสัตว์กินนั้นผิดหลักพุทธศาสนาหรือไม่ เพราะเป็นเรื่องที่ค่อนข้างชัดเจนมาจากความจงใจ เมื่อมาจากความจงใจก็อาจวินิจฉัยได้ง่ายว่าเป็นบาป แต่คนสมัยปัจจุบันที่ไม่จำเป็นต้องยังชีพด้วยการฆ่าสัตว์กินเองอาจสงสัยว่าในกรณีที่ตนไม่ได้ฆ่าสัตว์กินเอง แต่ก็เป็นปัจจัยสนับสนุนให้ผู้อื่นฆ่าสัตว์กิน ครั้นเช่นนี้จะพูดได้หรือไม่ว่าเราผิดหรือไม่ผิด ยกตัวอย่างเช่นเราที่ไปตลาดแล้วซื้อเนื้อวัวมาปรุงเป็นอาหาร เราไม่ได้ฆ่าวัวเอง แต่เราก็กินเนื้อวัวเพราะมีคนกินเนื้อวัว จึงมีอาชีพฆ่าวัวขาย การเดินไปตลาดแล้วซื้อเนื้อวัวพูดได้หรือไม่ว่า “มีเจตนาที่จะให้วัวตาย” เรื่องนี้วินิจฉัยไม่ง่ายเลย

จะอย่างไรก็ตาม พระอภิธรรมของพุทธศาสนาจะให้รายละเอียดบางอย่างเกี่ยวกับสภาพจิตใจของมนุษย์ ด้วยรายละเอียดนั้นเราอาจใช้ประโยชน์จากพระอภิธรรมในการทำความเข้าใจว่า กรณีที่เป็นปัญหาดังตัวอย่างข้างต้นนั้น เราจะมีทางวินิจฉัยอย่างไร อย่างน้อยที่สุด ด้วยความช่วยเหลือของพระอภิธรรม เราก็อาจพอมองเห็นช่องทางที่จะตอบว่าคนที่ซื้อเนื้อวัวมากินตามตัวอย่างนั้นควรเรียกได้ว่ามีเจตนาที่จะฆ่าสัตว์หรือไม่อย่างไร ปัญหาที่บทความนี้จะศึกษาที่เป็นปัญหาประเภทนี้ คือประเภทที่เราสามารถสงสัยและถกเถียงกันได้ว่ามีเจตนาหรือไม่

การจำแนกประเภทของกรรมทำได้หลายแบบ แต่ที่จะพิจารณาต่อไปนี้จะเน้นแบบที่จะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาปัญหาจริยธรรมอันเนื่องมาจากการทำตามหน้าที่

ก. การจำแนกประเภทชุดที่หนึ่ง

ตามการจำแนกชุดนี้ กรรมที่พุทธศาสนาสอนแบ่งออกเป็นสองประเภทหลักๆ คือ (ก) กุศลกรรม (ข) อกุศลกรรม การจำแนกกรรมในแนวนี้น่าสนใจอีกประการหนึ่งเรื่อง “มูลราก” มาเป็นตัวกำหนดว่า กุศลกรรมคือการกระทำที่เกิดขึ้นจากมูลรากฝ่ายดีสามตัว คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ ส่วนอกุศลกรรมคือการกระทำที่เกิดขึ้นจากมูลรากฝ่ายที่ไม่ดีสามตัวเช่นกัน คือ โลภะ โทสะ โมหะ^๐ สิ่งที่พุทธศาสนาเรียกว่า “มูลราก” (ภาษาบาลีเรียกว่า “มूल” แปลว่ารากเหง้า หรือ Root ในภาษาอังกฤษ) หมายถึงสภาวะภายในใจที่เกิดมาพร้อมกับที่คนคนหนึ่งถือกำเนิดขึ้นเป็นมนุษย์ หมายความว่าตามทัศนะของพุทธศาสนา คนเราเมื่อเกิดมานั้น ใจของเขาไม่ได้ว่างเปล่า แต่ภายในใจนั้นได้พอกพามูลรากสองประเภทหลักๆ นี้มาด้วย ในระยะที่ยังเป็นเด็ก มูลรากเหล่านี้อาจไม่แสดงตัวชัดเจนรุนแรง แต่เมื่ออยู่ในโลกนานขึ้น มีสิ่งต่างๆ เข้ามาช่วยยวนชีวิตมากขึ้น มูลรากเหล่านี้ก็จะค่อยๆ แสดงตัวในรูปการผลักดันให้คนเราแสดงพฤติกรรมออกต่างๆ นานา มูลรากชุดแรกท่านเรียกว่า “กุศลมูล” ประกอบด้วยความไม่โลภ ความไม่โกรธ และความไม่หลง การกระทำใดๆ ก็ตามแต่ที่เกิดจากมูลรากสามตัวนี้รวมกันหรืออย่างใดอย่างหนึ่ง การกระทำนั้นพุทธศาสนาเรียกว่ากุศลกรรม เมื่อเป็นกุศลกรรมก็อำนวยผลให้เกิดกุศลวิบาก มูลรากชุดที่สองท่านเรียกว่า “อกุศลมูล” ประกอบด้วยความโลภ ความโกรธ และความหลง เช่นเดียวกัน การกระทำใดก็ตามแต่ที่เกิดจากมูลรากสามตัวนี้รวมกันหรืออย่างใดอย่างหนึ่ง การกระทำนั้นจัดเป็นอกุศลกรรม เมื่อเป็นอกุศลกรรมก็มีผลเป็นอกุศลวิบาก

มีข้อที่น่าสังเกตว่า คำเรียกมูลรากฝ่ายดีนั้นท่านเขียนในรูป “ปฏิเสธ” คือใช้คำว่า “ไม่” นำหน้า แต่โดยความหมายมูลรากทุกชนิดสามารถแสดงออกในรูป “บวก” (Positive) หรือ “ลบ” (Negative) ก็ได้ การบริจาทานนั้นเป็น

^๐ มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ พระไตรปิฎก เล่มที่ ๒๒ ข้อ ๑๑๐-๑๑๑

ความหมายหนึ่งของความไม่โลก นี้คือความหมายเชิงบวกของอโลกะ เช่นเดียวกัน ความตระหนี่ไม่ยอมให้อะไรแก่ใคร ก็เป็นความหมายหนึ่งของอโลกะ นี้คือความหมายเชิงลบของความโลภ เมื่อพิจารณาการทำงานของมูลรากแห่งกรรมเหล่านี้ เราควรเข้าใจให้ครบทั้งสองส่วน คือทั้งด้านบวกและลบตามที่กล่าวมานี้

ข. การจำแนกชุดที่สอง

ตามการจำแนกชุดนี้ กรรมแบ่งออกเป็นสี่ประเภทคือ

- (๑) กรรมดำมีวิบากดำ
- (๒) กรรมขาวมีวิบากขาว
- (๓) กรรมดำและขาวมีวิบากทั้งดำและขาว
- (๔) กรรมไม่ดำไม่ขาวมีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม^๐

การจำแนกชุดนี้เป็นการขยายความการจำแนกชุดแรกให้ละเอียดขึ้นและเพิ่มกรรมอีกชนิดหนึ่งเข้าไปคือกรรมไม่ดำไม่ขาว กรรมดำนั้นมีความหมายอย่างเดียวกับอกุศลกรรม ส่วนกรรมขาวนั้นหมายเอากุศลกรรม ขอให้สังเกตว่ากรรมดำจะมีวิบากดำเสมอและกรรมขาวก็มีวิบากขาวเสมอ ข้อความตรงนี้จึงเท่ากับเป็นการย้ำให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างกรรมและวิบากตามกฎธรรมชาติที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า “บุคคลหว่านพืชเช่นใดย่อมได้เก็บเกี่ยวผลเช่นนั้น ผู้ทำความดีย่อมได้ผลดี ผู้ทำความชั่วย่อมได้ผลชั่ว ” กรรมประเภทที่สามนั้นหมายเอากรรมที่มีค่าทางจริยธรรมสองค่าในตัวเองพร้อมกัน คือเป็นทั้งกุศลกรรมและอกุศลกรรมในเวลาเดียวกัน ความเป็นกุศลและอกุศลในกรณีนี้ก็พิจารณาจากมูลรากสองฝ่ายตามที่กล่าวข้างต้น กรรมประเภททั้งดำและขาวนี้จะหมายเอากรรมที่เกิดจากมูลรากสองฝ่ายผสมผสานกัน เช่นคนที่ตึงเพื่อช่วยชีวิตลูกนกที่กำลังจะถูกรังนก ส่วนกรรมประเภทที่สี่นั้นพระพุทธองค์ทรงหมายถึงการปฏิบัติจิตภาวนาเพื่อบรรลุมรรคผลนิพพาน อันที่จริงการกระทำแบบนี้ในที่อื่นๆ ในพระไตรปิฎกพระพุทธเจ้าจะทรงยกออกไปไว้นอกกรอบแนวคิดเรื่องกรรม คือไม่ถือว่าเป็นกรรมเนื่องจากการกระทำที่ไม่มีความรู้สึกในเรื่อง “ตัวฉัน” เข้ามาเกี่ยวข้องด้วย แต่ที่ทรงเพิ่มเข้ามาในกรณีนี้ก็เพื่อชี้ให้เห็นพัฒนาการของกรรมว่า เมื่อมีกรรมดำและขาวแล้วก็สามารถมีกระบวนการที่จะทำให้เราอยู่พ้นกรรมดำและขาวซึ่งก็คือปัจจัยที่จุดดวงชีวิตเราให้เวียนว่ายอยู่ในวัฏสงสาร ชื่อที่ทรงเรียกการกระทำเพื่อพ้นอำนาจกรรมทั้งดำและขาวที่ว่า “กรรมไม่ดำไม่ขาว ” นั้นในแง่หนึ่งก็สื่อความหมายเป็นการอยู่ตรงกันข้ามกับความเป็นกรรมอยู่แล้ว ยิ่งทรงอธิบายต่อว่ากรรมชนิดนี้ไม่มีวิบากทั้งดำทั้งขาว เป็นกรรมที่เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม ความหมายก็ยิ่งชัดขึ้นไปอีกว่ากรรมชนิดที่สี่นี้มีความหมายพิเศษ คือไม่ได้เป็นกรรมอย่างที่ทรงกล่าวเอาไว้ในที่อื่นๆ ตอนต้นเราได้พิจารณาแล้วว่ากรรมนั้นคือสิ่งที่ส่งวิบากแก่ผู้กระทำ ความหมายนี้ใช้ไม่ได้กับกรรมไม่ดำไม่ขาว เพราะกรรมแบบนี้ไม่มีวิบากนั่นเอง

สรุปความว่าตามการจำแนกสองประเภทข้างต้น กรรมที่พุทธศาสนาสอนมี ๓ ชนิดหลักๆ ตามความสัมพันธ์กับวิบากคือ

- (๑) กรรมดีล้วน มีผลดีล้วน

^๐ อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต พระไตรปิฎก เล่มที่ ๒๑ ข้อที่ ๒๓๒

(๒) กรรมชั่วล้วน มีผลชั่วล้วน

(๓) กรรมดีและชั่วปนกันในการกระทำเดียว มีผลดีและชั่วปนกัน

กรรมทั้งสามชนิดนี้เป็นปัจจัยตั้งเหนือชีวิตมนุษย์และสัตว์ไว้ในวัฏสงสาร เราจะพ้นจากอำนาจของกรรมสามอย่างนี้ได้ด้วยการปฏิบัติจิตภาวนา เมื่อบรรลุเป็นพระอรหันต์แล้วก็จะไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารอีกต่อไป บางทีพระพุทธองค์ทรงเรียกการกระทำจิตภาวนาเพื่อพ้นไปจากอำนาจกรรมนี้ว่า “กรรมเหนือกรรม”

ตามที่แสดงมาข้างต้นจะเห็นว่า เมื่อพุทธศาสนากล่าวถึงกรรม เนื้อหาจะบอกอยู่ในตัวว่าใช้อะไรเป็นเกณฑ์สำหรับบอกว่า (ก) นี่คือการกรรม (ข) นี่เป็นกรรมประเภทไหน

เราได้พิจารณาแล้วว่าเกณฑ์ที่จะทำให้การกระทำใดๆก็ตามเป็นกรรมมีอยู่สองอย่าง สองอย่างนี้ต้องพร้อม จะขาดอย่างใดอย่างหนึ่งไม่ได้ ถ้าสองปัจจัยนี้พร้อม การกระทำนั้นก็เป็นกรรม ปัจจัยสองอย่างที่ว่านั้นคือ (๑) การกระทำนั้นเกิดจากเจตนา คือผู้กระทำรู้ตัวว่ากำลังทำอะไร (๒) การกระทำนั้นมาจากมูลรากที่เรียกว่า “กุศลมูล” หรือ “อกุศลมูล” โดยที่มูลรากเหล่านี้มาจากฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งเพียงฝ่ายเดียว หรือมาจากสองฝ่ายปนกันก็ได้ นี่คือเกณฑ์บอกว่าการกระทำที่จะเรียกได้ว่าเป็นกรรมตามทัศนะของพุทธศาสนาต้องประกอบด้วยองค์ประกอบอะไรบ้าง เกณฑ์ข้างต้นในส่วนในเรื่องมูลรากนั้นนอกจากจะทำหน้าที่บอกว่าการกระทำนั้นเป็นกรรม ยังทำหน้าที่จัดแบ่งประเภทของกรรมด้วยว่าแต่ละอย่างเป็นกรรมแบบใด ถ้าเกิดจากมูลรากฝ่ายดีล้วน กรรมนั้นก็จะเป็นกุศลกรรม ถ้าเกิดจากมูลรากฝ่ายชั่วล้วน กรรมนั้นก็จะเป็นอกุศลกรรม แต่ถ้ามาจากมูลรากสองฝ่าย กรรมนั้นก็จะเป็นทั้งกุศลกรรมและอกุศลกรรมไปพร้อมๆกัน

-๒-

ตามที่กล่าวมาข้างต้น วิบากหมายถึงผลที่เกิดจากกรรม แม้ว่าความหมายของวิบากจะชัดเจน แต่เนื่องจากคนเราเมื่อพิจารณาผลของกรรมอาจเข้าใจว่าวิบากที่พุทธศาสนาสอนนี้รวมเอา “ผลทุกอย่าง” ที่คาดว่าจะเกิดขึ้น เมื่อเข้าใจเช่นนั้นก็อาจสงสัยว่า กฎแห่งกรรมที่พุทธศาสนาสอนจะเป็นสัจธรรมจริงหรือ เพราะบางครั้งคนที่ทำความดีแต่กลับได้รับผลร้ายตอบแทน เช่น ดาราคนหนึ่งพบคนประสบอุบัติเหตุกลางถนนระหว่างขับรถผ่าน เขาลงไปช่วยคนเจ็บ แต่ขณะที่ลงไปช่วย เขาถูกรถยนต์ที่ขับตามมาแล้วไม่ทันระวังตัวชน ตัวเขาเองบาดเจ็บสาหัส ปัจจุบันเขาเป็นคนพิการ คำถามมีว่า “การลงไปช่วยคนประสบอุบัติเหตุเป็นกุศลกรรมใช่ไหม” หากตอบตามหลักเกณฑ์เรื่องมูลรากก็ต้องตอบว่า “ใช่ นี่คือการดี เพราะเกิดจากความตั้งใจที่จะลงไปช่วย และสภาพจิตใจที่อยู่เบื้องหลังการกระทำนี้ก็คือสิ่งที่พุทธศาสนาเรียกว่าเมตตาคุณนั่นเอง ” ถ้าเรายอมรับว่าการกระทำของดาราคณนี้เป็นกุศลกรรมตามหลักคำสอนของพุทธศาสนา ปัญหาที่เราจะต้องตอบให้ได้ก็คือ “ไหนพุทธศาสนาสอนว่าทำดีต้องได้ดี แต่นี่ทำดีแล้วกลับได้ร้ายก็ต้องเป็นคนพิการไปตลอดชีวิต นี่แสดงว่ากฎแห่งกรรมที่พุทธศาสนาสอนไม่จริงใช่ไหม”

ปัญหาทำนองนี้ไม่ใช่เพิ่งเกิด แต่เกิดมีมานานแล้ว และนักปราชญ์ในพุทธศาสนาก็พยายามหาทางอธิบายกันมาตามยุคสมัย ดังเราจะพบตัวอย่างความพยายามที่จะอธิบายเรื่องเช่นนี้ในอรรถกถาและในกัมภีร์เฉพาะอย่างเช่น “มลินทปัญหา” เป็นต้น ผู้เขียนจะไปเข้าไปอภิปรายปัญหานี้ในรายละเอียด เพราะไม่เกี่ยวข้องโดยตรงกับสิ่งที่บทความนี้

ต้องการศึกษา สิ่งที่คุณเขียนจะขอตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับเรื่องนี้ก็คือ เพราะประสบปัญหานี้ นักคิดทางด้านพุทธศาสนา บางท่านในสังคมไทยเช่นท่านพุทธทาสและพระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธิ์ ปยุตฺโต) ได้เสนอความคิดว่า ปัญหานี้อาจจะจํากัดมากขึ้นหากเราจะแยกแยะให้ได้ว่า ผลที่เกิดขึ้นมาจากการกระทำกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งของคนเรานั้น บางส่วนอาจไม่เป็นวิบาก แต่บางส่วนเป็น พระพรหมคุณาภรณ์กล่าวไว้ในงานบางเล่มของท่านว่า ชายคนหนึ่งขยันทำงานอย่างสุจริต แต่เนื่องจากเจ้านายไม่เห็นความดี เงินเดือนจึงไม่ขึ้น กรณีนี้ท่านอธิบายว่า เราต้องแยกว่า การทำงานอย่างสุจริตนั้นเป็นกุศลกรรม วิบากของกรรมนี้คือบุญอันหมายถึงการจะมีชีวิตที่ดีขึ้นในทางใดทางหนึ่งไม่ว่าวันนี้กี่วันหน้า ส่วนเงินเดือนนั้นท่านกล่าวว่าเป็นผลพลอยได้จากกุศลกรรมนี้ ดังนั้นแม้ชายคนนี้จะไม่ได้รับการขึ้นเงินเดือน เพราะบังเอิญเจ้านายเป็นคนไม่มีธรรม แต่นั่นก็ไม่ได้แปลว่ากุศลกรรมที่เขาทำจะไร้ผลหรือส่งผลเสียต่อเขา ตามทัศนะของท่านพระพรหมคุณาภรณ์ วิบากคือบุญของการกระทำนี้ไม่มีทางแปรเป็นอย่างอื่น เพราะวิบากนั้นจะสำเร็จผลอย่างอัตโนมัติตามกฎแห่งกรรมที่เป็นกฎธรรมชาติอันเที่ยงตรงเสมอ

เพื่อให้เข้าใจเรื่องการให้ผลของกรรมชัดขึ้น ผู้เขียนจะถือว่าวิบากกรรมนั้นท่านแสดงเอาไว้ในรูปของสิ่งที่เรียกว่า “บุญ” และ “บาป” บุญเป็นผลของกรรมดี ส่วนบาปเป็นผลของกรรมชั่ว บุญและบาปไม่เกี่ยวข้องกับการพิจารณาตัดสินของมนุษย์ แต่เป็นไปตามกฎธรรมชาติที่พุทธศาสนาเรียกว่า “กรรมนิยาม” คาราคะที่พิจารณาเพราะช่วยเหลือผู้อื่นนั้นหากพิจารณาตามทัศนะนี้ก็ถือว่า สิ่งที่เขาได้รับนั้นไม่ใช่ “บาป” แต่คือ “ความพินิจ” ซึ่งในแง่หนึ่งความพินิจในคราวนี้ก็อาจพิจารณาว่าเป็นการให้ผลของกรรมชั่วในอดีตบางอย่างที่คนธรรมดาอย่างเราไม่มีทางทราบ แต่ที่แน่นอนคือ การกระทำครั้งนี้ของบุคคลผู้นี้เป็น “บุญ” ตามทัศนะของพุทธศาสนา และบุญนี้จะคอยให้ผลแก่เขาไม่ว่าวันใดก็ตามวันหนึ่งอย่างแน่นอน

-๓-

หลักจริยธรรมที่พุทธศาสนาสอนในส่วนที่เกี่ยวข้องกับเรื่องกรรมนั้นเป็นหลักจริยธรรมที่พิจารณาการกระทำของมนุษย์ภายใต้เงื่อนไขหลักๆสามประการคือ (ก) การกระทำนั้นเป็นการกระทำของปัจเจกบุคคล (ข) การกระทำนั้นเกิดจากความจงใจหรือรู้ตัวว่ากำลังทำอะไรอยู่ (ค) การกระทำนั้นมาจากมูลรากทางศีลธรรมทางดีหรือชั่ว เมื่อการกระทำนั้นครบเงื่อนไขสามประการนี้ จะเกิดผลตามมาที่พุทธศาสนาเรียกว่าวิบาก ในบทที่ผ่านมา เราได้พิจารณาไปแล้วว่า วิบากนั้นมีสองอย่างคือวิบากฝ่ายดีเรียกว่าบุญ กับวิบากฝ่ายชั่วที่เรียกว่า การให้ผลของบุญและบาปเป็นเรื่องที่ซับซ้อนแต่ไม่ว่าจะซับซ้อนอย่างไร พุทธศาสนาก็มีความเชื่อหลักๆว่า บุญจะส่งผลในทางดีแก่ชีวิต ส่วนบาปจะส่งผลในทางร้ายแก่ชีวิต โดยที่การส่งผลนี้จะเกิดเมื่อใด อย่างไร ก็ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขต่างๆอีกมากมาย

มีการกระทำบางอย่างที่คนเราทำในชีวิตประจำวัน การกระทำนี้ไม่ใช่การกระทำที่เราทำในฐานะปัจเจกบุคคล แต่ทำในฐานะที่เราเป็นสมาชิกของสังคมและสังคมได้มอบหมายให้เราทำสิ่งนั้นเพื่อประโยชน์ของสังคม การมอบหมายโดยสังคมนั้นอาจแบ่งได้เป็นสองอย่าง ผู้เขียนขอเรียกการมอบหมายอย่างแรกว่าแบบ “ไม่ชัด” และเรียกการมอบหมายแบบที่สองว่าแบบ “ชัด” ตัวอย่างของการมอบหมายอย่างแรกก็เช่นการที่เราต้องมีอาชีพบางอย่างเช่นเป็นชาวนา เป็น

กรรมกร เป็นคนขายอาหาร เป็นนักรูทกิจ เป็นต้น ชาวนาที่ปลูกข้าวนั้นแม้จะปลูกเพื่อให้ตนมีรายได้ แต่เราต้องยอมรับว่าการปลูกข้าวในส่วนหนึ่งเกี่ยวข้องกับการให้บริการสังคม อาชีพอื่นๆที่กล่าวมานั้นก็เช่นกัน อาชีพเหล่านี้เกิดจากความจำเป็นของสังคมที่จะต้องมีความจำเป็นที่ทำงานที่ผลิตหรือให้บริการอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่ต้องมีเช่นนี้ก็เพราะชีวิตเราต้องการหลายสิ่ง และเราไม่สามารถทำสิ่งเหล่านี้ด้วยตัวเองทั้งหมด การแบ่งงานกันทำจึงเกิดขึ้นตามพัฒนาการของสังคม ยิ่งสังคมซับซ้อนมากเท่าใด การแบ่งงานกันทำก็จะยิ่งละเอียดซับซ้อนมากขึ้นไปเท่านั้น การเป็นชาวนาในตัวอย่างข้างต้นนี้ผู้เขียนถือว่าเป็นการทำงานที่แบบที่ได้รับความนิยมมาโดยสังคมอย่างไม่ขัด

มีการมอบหมายอีกแบบหนึ่งที่เกิดขึ้นเมื่อมีรัฐแล้ว หน้าที่ที่ได้รับมอบหมายแบบที่สองนี้ผู้เขียนเรียกว่าแบบชัด เพราะจะมีกฎหมายหรือระเบียบของสังคมในลักษณะใดลักษณะหนึ่งระบุหรือให้ความชอบธรรมเอาไว้ ในรัฐหนึ่งๆนั้นจะต้องมีอำนาจการบริหารจัดการรัฐ โดยทั่วไป เราแบ่งอำนาจที่ว่าเป็นสามฝ่ายคือ บริหาร นิติบัญญัติ และตุลาการ เมื่อมีการกำหนดอำนาจหน้าที่แล้วก็มีการบรรจุบุคคลเข้าทำหน้าที่ตามอำนาจนั้น การทำหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายแบบนี้ผู้เขียนถือว่าเป็นแบบชัด ชัดเพราะมีการบอกกติกาของสังคมเขียนเอาไว้ว่าให้ทำเช่นนั้นได้ การทำงานตามที่สังคมมอบหมายอย่างที่สองนี้ก็เหมือนแบบแรกคือเกิดจากความจำเป็นของสังคม

การทำงานตามที่ได้รับมอบหมายโดยสังคมสองแบบนี้สามารถเกี่ยวข้องกับเรื่องทางจริยธรรมได้เช่นกัน แต่ระดับความเกี่ยวข้องต่างกัน การทำหน้าที่ตามที่ได้รับมอบหมายแบบไม่ชัดเจนนั้นเนื่องจากสังคมไม่ได้เขียนกติกาเอาไว้อย่างชัดเจน การทำหน้าที่นั้นจึงมีน้ำหนักของการ “เลือก” สูง ไม่มีกฎหมายเขียนว่าคุณจะต้องเป็นชาวประมง เมื่อคุณตัดสินใจเป็นชาวประมงก็ต้องถือว่า คุณได้เลือก เมื่อคุณเป็นผู้เลือกก็ต้องถือว่า คุณรู้ตัว เมื่อรู้ตัวก็ต้องถือว่า มีเจตนา เมื่อมีเจตนาที่เป็นกรรม เนื่องจากกรรมนี้มีมูลรากที่เห็นชัดเจนอย่างหนึ่งว่ามาจากฝ่ายอกุศลคือโทสะ (พุทธศาสนาอธิบายว่าการฆ่าสัตว์นั้นเกิดจากโทสะ) การประกอบอาชีพประมงก็ต้องถือว่าเป็นการก่ออกุศลกรรม เมื่อเป็นอกุศลกรรมก็ต้องมีวิบาก การวิเคราะห์เช่นนี้ดูเหมือนว่าพุทธศาสนาจะใช้กับการประกอบอาชีพทุกอย่างที่รวมอยู่ในอาชีพที่เรียกว่าแบบไม่ได้รับมอบหมายมาอย่างไม่ชัดเจนจากสังคม ขอให้สังเกตว่าการที่อาชีพเหล่านี้ไม่ชัดเจนว่าได้รับมอบหมายจากสังคมนี้เองที่เป็นปัจจัยหลักที่ทำให้การพิจารณาอาชีพเหล่านี้ว่าเป็นเรื่อง “ส่วนบุคคล” ซึ่งเมื่อเป็นเรื่องส่วนบุคคลแล้ว เรื่องทั้งหมดก็จะเข้าสู่กระบวนการพิจารณาทางจริยธรรมแบบปกติที่พุทธศาสนาสอน แต่การทำหน้าที่ในอาชีพแบบที่ได้รับมอบหมายจากสังคมอย่างชัดเจนนั้นอาจตีความได้ว่าการกระทำนั้นไม่ได้มาจากการเลือกของบุคคลนั้นแต่เพียงผู้เดียว ในทางปรัชญาสังคม เราเรียกการที่รัฐตัดสินใจทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งลงไปว่าเป็นการทำตาม “เจตจำนงร่วม” (General Will) เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ทำให้เกิดคำถามว่า บุคคลที่ทำหน้าที่ตามกรอบกติกาของสังคมนั้นจะถือว่าได้ทำกรรมหรือไม่ การกระทำของเขาจะมีวิบากหรือไม่

หน้าที่ที่ได้รับมอบหมายจากกรอบกติกาของสังคมนี้มีได้สองแบบคือแบบที่เกี่ยวข้องกับสิ่งที่โดยทั่วไปคนทั้งหลายหรือศาสนามักเห็นว่าเป็นประโยชน์ของผู้อื่น ยกตัวอย่างเช่นการรับราชการเป็นครูสอนหนังสือ อีกแบบหนึ่งเกี่ยวข้องกับโทษหรือสิ่งที่โดยทั่วไปศาสนาพิจารณาว่าเป็นสิ่งเลวร้าย เช่นการรับราชการเป็นทหาร ตำรวจ ผู้พิพากษา หรือเพชรฆาต เป็นต้น ทหารนั้นมีหน้าที่ป้องกันชาติซึ่งรวมถึงบางครั้งก็ต้องฆ่าคนจำนวนมากๆ ผู้พิพากษานั้นมีหน้าที่

ตัดสินใจ ซึ่งโดยทั่วไปในคดีอาญาการตัดสินก็มักลงท้ายด้วยการส่งคนจำนวนหนึ่งไปกักขังไว้ในคุกบ้าง หรือประหารชีวิตบ้าง

คำถามมีว่า ครูที่สอนหนังสือนั่นถือว่าได้ประกอบกุศลกรรมหรือไม่ ทหารที่รบเพื่อปกป้องชาติและศาสนานั้นถือว่าได้ประกอบกุศลกรรมหรือไม่ นี่คือนิสัยที่บทความนี้จะศึกษา

-๔-

จากที่กล่าวมาข้างต้น เราจะเห็นว่าปัญหาจริยธรรมในเรื่องการทำตามหน้าที่นั้นเกี่ยวข้องกับเรื่องหลักๆ สามเรื่องคือ

- (ก) การกระทำนี้ถือได้ว่าเป็นกุศลหรือไม่
- (ข) มีรายละเอียดเกี่ยวกับมูลรากอะไรบ้างที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้
- (ค) การกระทำนี้เป็นกรรมหรือไม่

สองเรื่องนี้เป็นสิ่งกำหนดว่าในท้ายที่สุดแล้ว การกระทำตามหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายโดยรัฐนั้นพุทธศาสนานับว่าเป็นกรรมที่จะต้องส่งผลเป็นวิบากหรือไม่อย่างไร เนื่องจากพระอภิธรรมนั้นมีหลักความคิดที่สามารถให้รายละเอียดเกี่ยวกับสองประเด็นข้างต้นได้ ผู้เขียนจึงจะใช้แนวคิดในพระอภิธรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้

มีแนวคิดอยู่สองเรื่องที่คุณเขียนเลือกมาสำหรับเป็นเครื่องมือในการศึกษาปัญหาที่กล่าวข้างต้นคือ

- (ก) แนวคิดเรื่องจิตและเจตสิก
- (ข) แนวคิดเรื่องความเป็นเหตุปัจจัย

แนวคิดแรกนั้นจะช่วยตอบคำถามที่สองข้างต้นเกี่ยวกับรายละเอียดเรื่องมูลรากที่ผลักดันให้เกิดการกระทำเป็นหลัก และช่วยตอบคำถามเรื่องการมีเจตนาหรือไม่ด้วย ส่วนแนวคิดที่สองจะช่วยตอบคำถามในข้อที่สามเรื่องความเป็นกรรม เราจะพิจารณาเรื่องต่างๆ เหล่านี้เป็นลำดับดังนี้ ตามหลักอภิธรรม จิต คือ ธรรมชาติชนิดหนึ่งซึ่งรู้อารมณ์ จิตเป็นตัวรู้ สิ่งที่ดีรู้เป็นอารมณ์ โดยคำว่า “จิต” หมายถึง คิด อธิบายว่า รู้อารมณ์ * จิตนั้นต้องรู้อารมณ์ ต้องรับอารมณ์จึงจะรู้และจำ แล้วก็คิดต่อไป^๑ ใน “อภิธัมมัตถวินิ” ท่านนิยามไว้ว่า “สิ่งใดคิด สิ่งนั้นเรียกว่าจิต” โดยที่อธิบายต่อไปว่า

ธรรมชาติที่ขึ้นชื่อว่าจิตเพราะทำให้วิจิตร

หรือ เพราะภาวะแห่งตนเป็นธรรมชาติวิจิตร

หรือ เพราะอันกรรมและกิเลสสั่งสมไว้

หรือ เพราะรักษาไว้ซึ่งอัฏฐกภาพอันวิจิตร

หรือเพราะสั่งสมซึ่งสันดานของคน

^{*} พระไตรปิฎก ๑๗/๑๗๕/๘๘

^๑ ขุนสรวทกโกศล (โกวิท ปัทมสุนทร), คู่มือศึกษาพระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๑, หน้า ๑๐

หรือ เพราะมีอารมณ์อันวิจิตร^๖

จากข้อความข้างต้นสามารถอธิบาย จิตในแง่ที่เป็นสภาวะธรรมที่ทำให้เกิดขึ้นได้ว่า

๑. **วิจิตรในการกระทำ** หมายความว่า วัตถุต่างๆ ที่เกิดขึ้น ลวดลายตลอดจนประดิษฐ์กรรมอันวิจิตรตระการตามีภาพ ลวดลายทั้งหลาย ล้วนแต่เป็นศิลปวิทยาที่เกิดขึ้นด้วยจิตของนายช่างทั้งสิ้น^๖ ตามคำอธิบายนี้ จิตคือที่มาของประดิษฐ์ กรรมอันซับซ้อนละเอียดอ่อนทุกอย่างที่มนุษย์เราสร้างขึ้น

๒. **วิจิตรด้วยตนเอง** หมายถึง จิตทำจิตเองให้เป็นกุศลบ้าง เพราะปราศจากโลก โกรธ หลง เป็นบาปอกุศลบ้าง เพราะประกอบด้วย โลก โกรธ หลง หรือเป็นผลของบุญผลของบาป ที่เรียกว่า วิบากบ้าง หรือเป็นจิตของพระอรหันต์ที่ เรียกว่าจิตวิจิตรบ้าง ยิ่งกว่านั้นยังแบ่งบุคคลให้ต่างด้วยเพศ ต่างด้วยสัญญา และต่างด้วยคติอีกด้วย

๓. **วิจิตรในการสั่งสมกรรมและกิเลส** หมายความว่า กรรมหรือการกระทำอันเกิดขึ้นด้วยเจตนาและกิเลสเครื่องเศร้า หมอง เมื่อทำแล้วสั่งสมไว้ที่จิตนี้เองหาได้สั่งสมไว้ที่อื่นไม่เรียกว่า จันทรสันดาตภาวะที่จิตสั่งสมกรรมเรียกว่าขวนวิจิตร ซึ่งจะอธิบายโดยละเอียดต่อไป

๔. **วิจิตรในการรักษาไว้ซึ่งวิบากที่กรรมและกิเลสสั่งสมไว้** หมายความว่า จิตนี้ย่อมรักษาผลของการกระทำและผล ของกิเลส ซึ่งได้สั่งสมอำนาจไว้มิได้สูญหายไปไหน เกิดขึ้นกับจิตที่เป็นวิบากเพื่อรับผลของกรรมนั้น ๆ เมื่อมีโอกาส เพราะแม้ว่าจิตจะเกิดขึ้นแล้วดับไป แต่การดับของจิตดวงก่อนเป็นปัจจัยให้จิตดวงต่อไปเกิดขึ้น ฉะนั้น จิตดวงต่อไปที่ เกิดขึ้นจึงสืบต่อทุกอย่างที่สะสมอยู่ในจิตดวงก่อน เพราะจิตที่เกิดสืบต่อนั้นเกิดขึ้นเพราะจิตดวงก่อนเป็นปัจจัย

๕. **วิจิตรในการสั่งสมสันดานของตนเอง** หมายความว่า จิตดวงหนึ่งเกิดขึ้นแล้วดับลง เป็นปัจจัยให้จิตอีกดวงหนึ่ง เกิดขึ้นติดต่อกันไม่ขาดสาย เป็นสันตติสืบเนื่องกันไป ลงสู่ภวังค์แล้วเกิดขึ้นใหม่อีกที่แต่ละบุคคลมีอุปนิสัยต่างๆ กัน เพราะสั่งอกุศลกรรม หรือ กุศลกรรมประเภทใดมากต่างกัน ไป จึงทำให้แต่ละบุคคลมีอัธยาศัยต่างๆ กัน ตามสิ่งที่กระทำบ่อยๆ

๖. **วิจิตรด้วยอารมณ์ต่าง ๆ** หมายความว่า จิตนี้ย่อมรู้อารมณ์ต่างๆ จิตขณะที่รู้อารมณ์นี้ จะเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า วิญญาณ เช่น จิตทางตา รูปรูปารมณ์ จิตทางหู รูสัททวารมณ์ จิตทางจมูก รู้คันธารมณ์ จิตทางลิ้น รู้ รสารมณ์ จิตทางกายรู้ โผฏฐัพพารมณ์ จิตทางมนโธธรรมารมณ์ จิตเกิดขึ้นเมื่อใด จะต้องมีการรู้อารมณ์ เมื่อจิตเกิดขึ้นแล้วไม่รู้อารมณ์ไม่ได้ ไม่สามารถมีแต่จิตซึ่งเป็นสภาพรู้ โดยไม่มีอารมณ์ ซึ่งเป็นสิ่งที่ถูกรู้

จากข้างต้นนั้น หนึ่งในกิจกรรมของจิตคือการสั่งสมกรรมซึ่งเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดวิบาก และรักษาวิบากไว้ อภิธรรม อธิบายธรรมชาติของจิตในแง่ดังกล่าวผ่านเรื่องการเกิด -ดับของจิต จิตขณะหนึ่งนั้นแบ่งออกเป็น ๓ ขณะย่อย คือขณะ เริ่มเกิด ขณะที่ตั้งอยู่ (รวมถึงเปลี่ยนแปลง) และขณะที่ดับไป เมื่อจิตดวงหนึ่งเกิด ตั้งอยู่ แล้วดับไปวนเวียนสืบต่อกัน เป็นลำดับอย่างต่อเนื่อง ทั้งในเวลาตื่นและหลับ โดยระหว่างจิตที่เกิด-ดับอยู่ในกระแสภวังค์ เรียกว่า “ภวังคจิต” และ ช่วงที่จิตอยู่ในวิถีแห่งการรับรู้โลกภายนอก เรียกว่า “วิถิจิต” โดยมีรายละเอียด ดังนี้

^๖ ภาวินี ๖๖

^๖ พระอภิธรรม ธรรมสังคณี เล่ม ๑ ภาค ๑ หน้า ๒๓๐

ภวังคจิต จิตที่เกิด-ดับโดยไม่อาศัยทวารในการรับรู้อารมณ์ เป็นจิตที่ทำหน้าที่รักษาภพปัจจุบัน หรือรักษาวิบากจิตที่ถือกำเนิดมาในภพชาติหนึ่ง และรักษารูปที่เกิดจากจิตให้ดำรงอยู่ได้ในอาการปกติ เช่น รูปที่ทำให้เกิดการหายใจเข้า หายใจออก ภวังคจิตมีอารมณ์ที่รับสืบเนื่องมาจากภพก่อน เรียกว่าอดีตอารมณ์ จิตได้รับอารมณ์นี้มาตั้งแต่เกิดปฏิสนธิวิญญาน เมื่อปฏิสนธิวิญญานดับ ภวังคจิตดวงแรกก็จะรับอดีตอารมณ์นั้นสืบต่อมาจนกว่าจะมีอารมณ์ใหม่ในชาติปัจจุบันมากระทบภวังคจิตให้หวั่นไหวจนในที่สุดไปรับอารมณ์ใหม่แทน ภวังคจิตดวงแรกที่กระทบอารมณ์ใหม่จะยังไม่ปล่อยอารมณ์เก่า จึงถือว่าขณะนั้นจิตยังไม่ขึ้นวิถียุติจิตจะเกิดขึ้นต่อเมื่อจิตรับรู้โลกภายนอกโดยอาศัยทวารทั้ง ๖ การรับรู้โลกภายนอกจะสิ้นสุดลงเมื่อยามหลับ ^{อน} ในเวลาหลับจิตจะเกิด-ดับอยู่ในภวังค์ตลอดเวลาเพื่อรักษาองค์ภพปัจจุบัน ส่วนเวลาตื่นจิตจะตกลงสู่ภวังค์เป็นช่วงๆ แล้วก็ขึ้นวิถียุติจิตรับอารมณ์ใหม่แล้วก็ตกลงสู่ภวังค์อีก แล้วก็ขึ้นวิถียุติจิตสลับกัน

วิถียุติจิต จิตที่เกิด-ดับอยู่ในวิถียุติแห่งการรับรู้โลกภายนอกผ่านทวาร ๖ แบ่งออกได้เป็นกามวิถียุติ และอัปนาวิถียุติ “กามวิถียุติ” หมายถึงวิถียุติที่เกิดขึ้นรับอารมณ์ ๖ ที่เป็นกามธรรม แยกได้เป็น ๒ ประเภทย่อยตามทวารที่รับรู้อารมณ์คือ ปัญจทวารวิถียุติ และมโนทวารวิถียุติ ซึ่งการศึกษาเรื่องวิถียุติของบทความนี้จะเน้นรายละเอียดในส่วนนี้เป็นหลัก ส่วน “อัปนาวิถียุติ” หมายถึงจิตที่แนบแน่นอยู่ในอารมณ์เดียวโดยเฉพาะ คำว่า “อัปนา” แปลว่าทำลาย หมายถึงทำลายกิเลส อัปนาวิถียุติเกิดได้เฉพาะทางมโนทวารวิถียุติเท่านั้น อัปนาวิถียุติไม่มีอารมณ์เป็นกามอารมณ์ มีแต่ธรรมารมณ์เท่านั้น อัปนาวิถียุติมี ๒ ประเภทคือ โลกียอัปนาวิถียุติ และโลกุตตรอัปนาวิถียุติ ซึ่งเป็นวิถียุติที่มีโลกุตตรจิตเกิดขึ้น และมีนิพพานเป็นอารมณ์^{อน}

การรับรู้อารมณ์ของจิตครั้งหนึ่งเป็นไปได้อย่างมากเพียง ๑๗ ขณะเท่านั้น โดยใน ๑๗ ขณะนี้ จิตอยู่ในภวังค์ ๓ ขณะ อยู่ในวิถียุติที่รับอารมณ์ ๑๔ ขณะ มีลำดับ ดังต่อไปนี้

อดีตภวังค์ ๑ ขณะ ไม่ใช่วิถียุติ

ภวังคจลนะ ๑ ขณะ ไม่ใช่วิถียุติ

ภวังคุปปัจเจก ๑ ขณะ ไม่ใช่วิถียุติ

ปัญจทวาราวชณจิต ๑ ขณะ เป็นวิถียุติ

ปัญจวิญญานจิต ๑ ขณะ เป็นวิถียุติ (เริ่มที่การรับรู้ผ่านทวารทั้ง ๕)

สัมปฏิจฉันนจิต ๑ ขณะ เป็นวิถียุติ (เกิดขึ้นรับอารมณ์ต่อจากทวปัญจวิญญานจิตดวงหนึ่งดวงใดที่ดับไป)

สันติธรรมจิต ๑ ขณะ เป็นวิถียุติ (พิจารณาอารมณ์)

โวกุศลพณจิต ๑ ขณะ เป็นวิถียุติ (กิจกระทำทางให้กุศลจิต หรืออกุศลจิต หรือกิริยาจิต เกิดต่อ)

^{อน} สมฤดี วิศทเวทย์, “ภาษากับความจริงในพุทธปรัชญาเถรวาท,” วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (มกราคม-เมษายน ๒๕๔๘): หน้า ๒๓.

^{อน} อ้างแล้ว, หน้า ๒๓.

กุศลหรืออกุศลหรือกิริยาจิต* ๑ ขณะ ชวนวิถิจิต ๗ ขณะ

กุศลหรืออกุศลหรือกิริยาจิต ๑ ขณะ ชวนวิถิจิต ๗ ขณะ

กุศลหรืออกุศลหรือกิริยาจิต ๑ ขณะ ชวนวิถิจิต ๗ ขณะ

กุศลหรืออกุศลหรือกิริยาจิต ๑ ขณะ ชวนวิถิจิต ๗ ขณะ

กุศลหรืออกุศลหรือกิริยาจิต ๑ ขณะ ชวนวิถิจิต ๗ ขณะ

กุศลหรืออกุศลหรือกิริยาจิต ๑ ขณะ ชวนวิถิจิต ๗ ขณะ

กุศลหรืออกุศลหรือกิริยาจิต ๑ ขณะ ชวนวิถิจิต ๗ ขณะ

ตทาลัมพนจิต ๑ ขณะ ตทาลัมพนวิถิ ๒ ขณะ

ตทาลัมพนจิต ๑ ขณะ ตทาลัมพนวิถิ ๒ ขณะ^{๐๐}

(กระบวนการเกิด-ดับของจิตในลักษณะนี้จะดำเนินไปจนกว่าจิตนั้นจะกลายเป็นจุติจิตของพระอรหันต์)

ขณะจิตที่ ๑ อตติภวังค์ เป็นภวังคจิตดวงแรกที่กระทบกับอารมณ์ใหม่^{๐๐} เกิดขึ้นเมื่ออารมณ์ทั้ง ๕ อารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งมากระทบกับทวาร ๕ การกระทบกันของอารมณ์กับทวารทำให้ภวังคจิตสะดุ้งตื่น แต่ยังยึดหน่วงอารมณ์เก่าอยู่

ขณะจิตที่ ๒ ภวังคจลนะ เป็นภวังคจิตที่เกิดต่อจากอตติภวังค์ มีอาการหวั่นไหวเมื่อกระทบกับอารมณ์ใหม่ แต่ยังคงเป็นภวังคจิตที่มีอารมณ์เก่าอยู่ เพียงแต่คลายจากการยึดจับอยู่ในอารมณ์เก่า เตรียมจะขึ้นรับอารมณ์ใหม่ที่มากระทบ

ขณะจิตที่ ๓ ภวังคุปปัจเฉทะ เป็นภวังคจิตที่เริ่มตัดกระแสภวังค์ คือ ปล่อยอารมณ์เก่า เพื่อรับอารมณ์ใหม่ที่มากระทบ ทำให้ภวังคจิตสิ้นสุด แต่เนื่องจากยังมีอดีตอารมณ์อยู่ จึงยังไม่เรียกว่าเป็นจิตที่ขึ้นวิถิ

ขณะจิตที่ ๔ ปญฺญทวาราวชชนะ เป็นจิตดวงแรกที่ขึ้นวิถิ เมื่อภวังคจิตดับ เกิดขึ้นเพื่อรับปัญญารมณ์ใหม่ในปัจจุบันเป็นครั้งแรก ซึ่งจิตจะรู้แต่เพียงว่าอารมณ์ที่มากระทบนั้นเป็นอารมณ์ใด เช่น รูป และมาทางทวารไหน เช่น ทางตา เป็นต้น เพื่อเป็นปัจจัยให้แก่สัญญาและวิญญูณทางทวารนั้นๆ จิตในปญฺญทวาราวชชนะนั้นเป็นกิริยาจิต^{๐๐}

* จิตนั้นอาจแบ่งออกเป็น ๔ ประเภทใหญ่ตามลักษณะ กล่าวคือ อกุศลชาติ ธรรมชาติที่เกิดมาแล้วเป็นบาป มีโทษให้ผลเป็นความทุกข์ ความเดือดร้อนใจ ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒ ดวง กุศลชาติ ธรรมชาติที่เป็นบุญ ไม่มีโทษ ให้ผลเป็นความสุข ความสบายใจ ได้แก่ มหากุศลจิต ๘ รูปาวกุศลจิต ๕ อรูปาวจรกุศลจิต ๔ มัคคกุศล ๔/๒๐ วิบากชาติ ธรรมชาติที่ไม่กล่าวว่าเป็นกุศลหรืออกุศลในตัวเอง เป็นแต่เพียงผลที่เกิดจากกุศลหรืออกุศล ได้แก่ อกุศลวิบากจิต ๗ อเหตุกุศลวิบากจิต ๘ มหาวิบากจิต ๘ รูปาวจรวิบากจิต ๕ อรูปาวจรวิบากจิต ๔ ผลจิต ๔/๒๐ กิริยาชาติ ธรรมชาติที่ไม่กล่าวว่าเป็นกุศลหรืออกุศลในตัวเอง ทั้งไม่ใช่ผลของกุศลและอกุศลด้วย มี ๒๐ ดวง ในชวนจิตนั้นอาจประกอบด้วยจิตประเภทใดประเภทหนึ่ง ยกเว้นวิบากจิต สำหรับกิริยาจิตนั้นมีแต่ในอรหันตบุคคล

^{๐๐} สุจินต์ บริหารวนเขตต์, **ปรมัตถ์ธรรมสังเขป** หน้า ๑๐๕.

^{๐๐} ชุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมสุนทร), **คู่มือศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ** ประเภทที่ ๔, หน้า ๑๔.

^{๐๐} อ้างแล้ว, หน้า ๑๕.

ขณะจิตที่ ๕ ปัญญาญาณ หมายถึงจิต ๕ ดวงที่เกิดขึ้นรับปัญจารมณ์ เมื่อปัญจทวาราวชชนะดับ ก็เป็นปัจจัยให้ปัญญาญาณเกิดขึ้นตามทวารและอารมณ์ที่รับรู้ คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณ

ขณะจิตที่ ๖ สัมปฏิจฉนจิต เป็นจิตที่เกิดขึ้นรับอารมณ์จากปัญญาญาณ เพื่อส่งต่อไปให้สันติระณพิจารณา

ขณะจิตที่ ๗ สันติระณ เป็นจิตที่ทำหน้าที่พิจารณาได้ส่วนอารมณ์ที่รับมาจากสัมปฏิจฉน ว่าอารมณ์ที่ได้รับนั้นดีหรือไม่อย่างไร เพื่อประมวลอารมณ์ให้จิตขณะที่ ๘ ตัดสิน

ขณะจิตที่ ๘ โวภูตัพพะ คือ มโนทวารวชชนะจิต ที่ทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ว่าเป็นกุศล อกุศล หรือกิริยา เพื่อจะได้เสพอารมณ์นั้นด้วยความเป็นบุญ บาป หรืออพยพกต เมื่อกำหนดอารมณ์เสร็จแล้วก็ดับ

ขณะจิตที่ ๙-๑๕ ขวนจิต เป็นจิตที่ทำหน้าที่เสพอารมณ์ที่ถูกตัดสินแล้วโดยโวภูตัพพนจิต ว่าเป็นกุศลขวนะ อกุศลขวนะ หรือกิริยาขวนะ ซึ่งจะเป็นอย่างเดียวกันทั้ง ๑๖ ขณะ เป็นเหตุที่ทำให้กุศลกรรมและอกุศลกรรมปรากฏขึ้น แล้วก็ดับ

ขณะจิตที่ ๑๖-๑๗ ตทาลัมพะ เป็นวิบากจิตที่เกิดขึ้นรับเศษของอารมณ์ที่เหลือจากขวนะอีก ๒ ขณะ เพื่อหน่วงอารมณ์สู่ภวังค์จิตต่อไป เมื่อลงสู่ภวังค์เมื่อใด ก็เป็นการสิ้นสุดวิถิจิตและสิ้นสุดอายุของอารมณ์ ต่อจากนั้นจิตก็จะเป็นภวังค์รับอารมณ์เก่าต่อไปอีก จนกว่าจะได้รับอารมณ์ใหม่จึงจะขึ้นวิถิจิตใหม่

การที่อภิธรรมวิเคราะห์จิตออกในลักษณะนี้ เพื่อที่จะแสดงรายละเอียดว่ากรรมเกิดขึ้นได้อย่างไร และผลของกรรมนั้นถูกบันทึกไว้ในจิตลักษณะใด กล่าวคือ เมื่อพิจารณาเทียบกับพระสูตร เงื่อนไขของการที่การกระทำหนึ่งจะเป็นกรรมได้ก็คือเจตนา จากพุทธพจน์ที่ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม”^{๐๐} จากการที่อภิธรรมอธิบายว่าการเกิดขึ้นของกุศลกรรมและอกุศลกรรมมีขึ้นในช่วงขวนวิถิจิต จึงแสดงให้เห็นว่าอภิธรรมเชื่อว่า เจตนาเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นแต่ในช่วงขวนวิถิจิตเท่านั้น ไม่ปรากฏในจิตขณะอื่น เพราะไม่เช่นนั้นกุศลกรรมหรืออกุศลกรรมย่อมต้องเกิดขึ้นในวิถิจิตอื่นๆ ผู้เขียนเห็นว่าสาเหตุมาจากธรรมชาติของขวนวิถิจิตที่เป็นช่วงเดียวที่จิตคิดเกี่ยวกับสิ่งใดสิ่งหนึ่งอย่างต่อเนื่อง (๑ขณะ) ในขณะที่ช่วงอื่นๆ ปัญจทวาราวชชนะจิต สัมปฏิจฉนจิต สันติระณจิต และโวภูตัพพนจิต จิตทำหน้าที่รู้เป็นหลัก จิตทำหน้าที่รู้นั้นมีสภาพกลางๆ ไม่ดีไม่ชั่ว สิ่งที่ทำให้จิตของแต่ละบุคคลต่างกันไป คือจิตที่ทำหน้าที่คิด หรือขวนวิถิจิตในอภิธรรม เมื่อคิดแล้วจึงนำไปสู่การกระทำ ไม่ว่าจะทางกาย วาจา ใจ การอธิบายเรื่องเจตนามีแต่ในวิถิจิตที่อธิบายในข้างต้นนี้เป็นฐานสำคัญในการทำความเข้าใจเรื่องเจตนาเจตสิก ที่เป็นอัญญสมานาเจตสิกในส่วนที่เรียกว่า สัพพสาธารณะที่เกิดทั่วไปกับจิตทุกดวง กล่าวคือ เจตนาเจตสิกมีอยู่ในจิตทุกขณะ แต่จะแสดงตัวหรือทำกิจกรรมเฉพาะเมื่อจิตอยู่ในขวนวิถิจิต ซึ่งสอดคล้องกับการที่กรรมปรากฏแต่ในขวนจิต เพราะเงื่อนไขจำเป็นในการเกิดขึ้นของกรรมคือเจตนา ซึ่งในอภิธรรมเห็นว่า เจตนา คือการที่เจตนาเจตสิกทำหน้าที่ของตน

นอกจากนี้คำอธิบายเรื่องการทำกรรมในขวนจิตที่ลำดับต่างกันถูกนำไปใช้อธิบายเรื่องลำดับการให้ผลของกรรมที่ต่างกัน กล่าวคือ กรรมที่กระทำในขวนจิตดวงแรกจะให้ผลในชาตินี้ (ทิฏฐธรรมเวทนียกรรม) กรรมที่กระทำในขวนจิต

^{๐๐} อังคุตตรนิกาย ปัญจก-ลักกนิบาต พระไตรปิฎก เล่มที่ ๒๒ ข้อที่ ๓๓๔

ดวงที่สองถึงหกจะให้ผลในชาติถัดไป (อุปปราปริยเวทนิยกรรม) ส่วนกรรมที่เกิดขึ้นในขวนจิตดวงที่เจ็ดจะให้ผลในชาติหน้า (อุปปัชชเวทนิยกรรม)^{๐๙} โดยที่การบันทึกเรื่องกรรมและการให้ผลของกรรมนั้นเป็นหน้าที่ของภวังคจิต

จิตที่ทำหน้าที่คิดนั้นบางครั้งเป็นประเภทของอกุศล กุศล และ อหิงสากรรม (ไม่ใช่ทั้งกุศลและอกุศล) ขวนจิตที่เป็นฝ่ายอกุศล มี ๑๒ ดวงคือ โลกมุลจิต ๘ โทสมุลจิต ๒ โมหมุลจิต ๒ ขวนจิตที่เป็นฝ่ายกุศล มี ๒๑ ดวงคือ มหากุศลจิต ๘ รูปาวจรกุศลจิต ๕ อรูปาวจรกุศลจิต ๕ มรรคจิต ๔ ขวนจิตที่เป็นฝ่าย อหิงสากรรม มี ๒๒ ดวง คือ มหาภิริยาจิต ๘ หลิตุปปาตจิต ๑ รูปาวจรภิริยาจิต ๕ อรูปาวจรภิริยาจิต ๔ ผลจิต ๔ การที่ประเภทของจิตจะเป็นกุศลธรรมหรืออกุศลธรรมนั้น อยู่ที่การเสพอารมณ์ของจิตว่าเป็นไปในลักษณะใด มีเหตุของกุศลหรืออกุศลประกอบรวมองค์ประกอบของจิตในแง่นี้จะอธิบายในลำดับต่อไปหลังจากศึกษาเรื่องเจตสิก

ปัญหาอย่างหนึ่งเกี่ยวกับจิตที่ทำหน้าที่คิด คือ การทำความเข้าใจเรื่องเจตนา อภิธรรมใช้ฐานการทำงานของจิตในการอธิบายเรื่องกรรม นักอภิธรรมจำนวนมากเชื่อว่าการกระทำของบุคคลทั่วไปที่ยังมีกิเลส ทุกอย่างถือเป็นกรรม โดยใช้ฐานการอธิบายที่ว่าจิตของบุคคลทั่วไปนั้นมีอกุศลมูลเจือปนอยู่ แม้จะทำดีก็ทำด้วยความรู้สึกว่ามีตัวตน * ความเชื่อดังกล่าวจึงถือว่าการกระทำทุกอย่างของบุคคลทั่วไปประกอบด้วยเจตนา ซึ่งประเด็นนี้ผู้เขียนมีข้อสังเกตว่า มีตัวอย่างจำนวนมากในพระวินัยที่งดการปรับอาบัติแก่พระภิกษุในเงื่อนไขที่ต่างกันไป ยกตัวอย่างเรื่องโทษปาราชิกที่เกิดจากการฆ่าคนนั้น มีข้อยกเว้นแก่ภิกษุที่ไม่ตั้งใจ ไม่รู้ ไม่ประสงค์จะให้ตาย วิกลจริต มีจิตฟุ้งซ่าน กระสับกระส่ายเพราะเวทนา (ไม่สบาย) และภิกษุอาทิกัมมิกะ^{๐๑๐} การปรับอาบัตินั้นสัมพันธ์กับสิ่งที่บุคคลผู้ถูกปรับกระทำลงไป โดยที่การกระทำนั้นจะต้องประกอบด้วยเจตนา การที่พระพุทธเจ้างดปรับอาบัติแก่ภิกษุที่ทำให้ผู้อื่นถึงแก่ความตายด้วยเงื่อนไขที่ต่างกันในช่วงต้น หากอธิบายจากฐานของอภิธรรมแล้วก็จะอาจถือได้ว่าบุคคลที่อยู่ในเงื่อนไขช่วงต้นขาดซึ่งเจตนา เมื่อไม่มีเจตนาแล้วการกระทำของพระเหล่านั้นก็ไม่เข้าเกณฑ์ของกรรมนิยาม ความสัมพันธ์ของเจตนาและขวนจิตนั้นเป็นไปอย่างมีเงื่อนไข กล่าวคือเมื่อใดก็ตามที่มีขวนจิต ย่อมต้องมีเจตนาเกิดขึ้น การที่ในพระวินัยมีตัวอย่างการงดปรับอาบัติแก่ภิกษุช่วงต้นชี้ให้เห็นว่าวิจิตไม่จำเป็นที่จะต้องเกิด ๑๗ ขณะเสมอไป ในบางครั้งอาจขาดขวนจิต ซึ่งหมายความว่ากรรมที่เกิดขึ้นในครั้งที่ขาดขวนจิตไม่จัดว่าเป็นกรรม เพราะไม่มีเจตนา

เมื่อเป็นเช่นนั้นก็เป็นไปได้ว่าการกระทำบางอย่างของคนที่เกิดขึ้น โดยที่จิตไม่ได้ทำหน้าที่คิด ทำเพียงหน้าที่รับรู้ นั่นมีอยู่จริง โดยที่การกระทำนั้นไม่เป็นกรรม และการกระทำในลักษณะดังกล่าวสามารถพบได้ในบุคคลทั่วไป เช่น การไอ การจาม การเดิน เป็นต้น และอาจมีเงื่อนไขอื่นซึ่งผู้เขียนจะอธิบายในโอกาสต่อไป

จิตนั้นเป็นปัจจัยที่ก่อให้เกิดเจตสิกในความสัมพันธ์แบบสหชาติปัจจัย กล่าวคือเกิดขึ้นพร้อมกัน โดยทั่วไปแล้วจิตมีสภาพกลางๆ สิ่งที่ทำให้คุณภาพของจิตแต่ละดวงต่างกันไปก็คือเจตสิกที่เกิดขึ้นพร้อมจิตแต่ละดวงที่ต่างกัน ในขั้นตอนของขวนจิตที่จิตทำหน้าที่คิดนั้น การคิดจะเป็นไปในลักษณะใดก็คิดอยู่กับเจตสิกที่อยู่ภายในจิต

^{๐๙} วิชาวินัย, หน้า ๑๖๕-๑๖๖

* ตัวอย่างความคิดดังกล่าวมีในงานของ สุจินต์ บริหารวนเขตต์ และสำนักเรียนอภิธรรมต่างๆ ในไทย

^{๐๑๐} พระวินัยปิฎก มหาวีถก ภาค ๑ พระไตรปิฎก เล่มที่ ๑ ข้อที่ ๒๐๑๒-๒๐๑๓

เจตสิก คือ ธรรมชาติสิ่งหนึ่ง ซึ่งประกอบกับจิต และปรุงแต่งจิตให้ประพฤติกไปตามนั้น^{๐๖} โดยที่เกิดดับพร้อมกับจิต มีอารมณ์และวัตถุที่อาศัยเดียวกันกับจิต เป็นอาการและคุณสมบัติต่างๆ ของจิต กล่าวคือ เมื่อจิตเกิดขึ้นรู้อารมณ์นั้น มีอีกสิ่งเกิดร่วมกับจิต และรู้อารมณ์เดียวกับจิต สิ่งนั้นคือเจตสิก เจตสิกได้แก่ ความโกรธ ความรัก ความสุข ความทุกข์ ความตระหนี่ ความริษยา ความเมตตา ความกรุณา เป็นต้น สภาพธรรมเหล่านี้เป็นเจตสิก ไม่ใช่จิต ความโกรธ ความรัก ความสุข ความทุกข์ เป็นต้น เจตสิกเป็นสิ่งที่ต้องเกิดร่วมกับจิต ถ้าไม่มีจิต เจตสิกคือ ความโกรธ ความรัก ความทุกข์ เป็นต้นนั้น ก็เกิดไม่ได้ เจตสิกปรมาณมี ๕๒ ประเภท* เช่น ความโกรธ (โทสะ) ก็เป็นเจตสิกชนิดหนึ่ง มีลักษณะหยาบ

^{๐๖} ขุนสรพพิงโกศล (โกวิท ปัทมสุนทร), คู่มือศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ประเภทที่ ๒, หน้า ๒

* เจตสิก ๕๒ ประกอบด้วย

ก. อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ (เจตสิกที่มีเสมอกันแก่จิตพวกอื่น คือ ประกอบเข้าได้กับจิตทุกฝ่ายทั้งกุศลและอกุศล มิใช่เข้าได้แต่ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งพวกเดียว) ๑) สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๓ (เจตสิกที่เกิดทั่วไปกับจิตทุกดวง) ประกอบด้วย ผัสสะ (ความกระทบอารมณ์) เวทนา (ความเสวยอารมณ์) สัญญา (ความหมายรู้อารมณ์) เจตนา (ความตั้งใจต่ออารมณ์) เอกัคคตา (ความมีอารมณ์เป็นอันเดียว) ชีวิตินทรีย์ (อินทรีย์คือชีวิต, สภาวะที่เป็นใหญ่ในการรักษานามธรรมทั้งปวง) มนสิการ (ความกระทำอารมณ์ไว้ในใจ, ใส่ใจ) ๒) ปณณกเจตสิก ๖ (เจตสิกที่เรี่ยรายแพร่กระจายทั่วไป คือ เกิดกับจิตได้ทั้งฝ่ายกุศล และอกุศล แต่ไม่แน่นอนเสมอไปทุกดวง) มี วิตก (ความตรึกอารมณ์) วิจาร (ความตรองหรือพิจารณาอารมณ์) อธิโมกข์ (ความปลงใจหรือปักใจในอารมณ์) วิริยะ (ความเพียร) ปิตี (ความปลาบปลื้มในอารมณ์, อิ่มใจ) ฉันทะ (ความพอใจในอารมณ์)

ข. อุกุศลเจตสิก ๑๔ (เจตสิกฝ่ายอกุศล) ๑) สัพพอกุศลสาธารณเจตสิก ๔ (เจตสิกที่เกิดทั่วไปกับอกุศลจิตทุกดวง) มี โมหะ (ความหลง) อหิริกะ (ความไม่ละอายต่อบาป) โอตตปปะ (ความไม่สะดุ้งกลัวต่อบาป) อุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน) ๒) ปณณกอกุศลเจตสิก ๑๐ (อกุศลเจตสิกที่เกิดเรี่ยรายแก่อกุศลจิต) ประกอบด้วย โลภะ (ความอยากได้อารมณ์) ทิฏฐิ (ความเห็นผิด) มานะ (ความถือตัว) โทสะ (ความคิดประทุษร้าย) อิสสา (ความริษยา) มัจฉริยะ (ความตระหนี่) กุกกุจจะ (ความเดือดร้อนใจ) ถีนะ (ความหดหู่) มัทธะ (ความง่วงเหงา) วิจิกิจฉา (ความคลางแคลงสงสัย)

ค. โสภณเจตสิก ๒๕ (เจตสิกฝ่ายดีงาม) แบ่งออกเป็น ๒ ประเภทด้วยกัน ได้แก่ ๑) โสภณสาธารณเจตสิก ๑๕ (เจตสิกที่เกิดทั่วไปกับจิตดีงามทุกดวง) ประกอบด้วย สัทธา (ความเชื่อ) สติ (ความระลึกได้, ความสำนึกพร้อมอยู่) หิริ (ความละอายต่อบาป) โอตตปปะ (ความสะดุ้งกลัวต่อบาป) อโลภะ (ความไม่อยากได้อารมณ์) อโทสะ (ความไม่คิดประทุษร้าย) ตัตตร-มัชฌัตตตา (ความเป็นกลางในอารมณ์นั้นๆ) กายปัสสัทธา (ความสงบแห่งกองเจตสิก) จิตตปัสสัทธา (ความสงบแห่งจิต) กาย-ลหุ-ตา (ความเบาแห่งกองเจตสิก) จิตตลหุ-ตา (ความเบาแห่งจิต) กายมูทุตา (ความอ่อนหรืออ่อนนุ่มนวลแห่งกองเจตสิก) จิตตมูทุตา (ความอ่อนหรืออ่อนนุ่มนวลแห่งจิต) กายกัมมัณฺญตา (ความควรแก่การงานแห่งกองเจตสิก) จิตตกัมมัณฺญตา (ความควรแก่การงานแห่งจิต) กายปาคุญญตา (ความคล่องแคล่วแห่งกองเจตสิก) จิตตปาคุญญตา (ความคล่องแคล่วแห่งจิต) กายชุกตา (ความซื่อตรงแห่งกองเจตสิก) จิตตชุกตา (ความซื่อตรงแห่งจิต) ๒) วิรติเจตสิก ๓ (เจตสิกที่เป็นตัวความงดเว้น) ประกอบด้วย สัมมวาจา (เจรจาชอบ) สัมมากัมมันตะ (กระทำชอบ) สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) ๓) อัปปมัญญาเจตสิก ๒

กระดังงาร้าย ความรักก็เป็นเจตสิกชนิดหนึ่ง คือ โลก-เจตสิก มีลักษณะยึดติด ไม่สละและปรารถนาอารมณ์ จะเห็นได้ว่าเจตสิกแต่ละประเภทเป็นสภาพธรรมแต่ละอย่าง ไม่ใช่สภาพธรรมอย่างเดียวกัน นอกจากมีลักษณะต่างกัน กิจของเจตสิกแต่ละอย่างก็ต่างกัน ผลคืออาการที่ปรากฏก็ต่างกัน และเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดเจตสิกแต่ละประเภทก็ต่างกัน

ตามที่ได้กล่าวไปแล้วว่าจิตต่างกันตามเจตสิกที่เกิดร่วม แต่ก็เฉพาะเจตสิกที่เป็นเหตุทางศีลธรรมเท่านั้น กล่าวคือ จิตบางดวงก็เกิดร่วมกับเจตสิกที่เป็นเหตุ* และจิตบางดวงก็เกิดร่วมกับเจตสิกที่ไม่ใช่เหตุ เจตสิกที่เป็นเหตุ นั้น มี ๖ ดวงเท่านั้น คือ โลกเจตสิกเป็นโลกเหตุ โทสเจตสิกเป็นโทสเหตุ และโมหเจตสิกเป็นโมหเหตุ รวมเป็นอกุศลเหตุ ๓ อโลภเจตสิกเป็นอโลภเหตุ อโทสเจตสิกเป็นอโทสเหตุ และปัญญาเจตสิกเป็นอโมหเหตุ รวมเป็นโสภณเหตุ ๓ เจตสิก ๖ ดวงนี้คือสิ่งที่พุทธศาสนาเห็นว่าเหตุทางศีลธรรม การกระทำที่มีค่าทางศีลธรรมต่างๆ สามารถเกิดขึ้นได้ก็เพราะมีเจตสิกกลุ่มนี้เป็นเหตุเท่านั้น สภาพธรรมอื่นทั้งหมดไม่ใช่เหตุปัจจัย เจตสิกอื่นๆ ที่เกิดร่วมกับจิตต่างก็เป็นปัจจัยให้จิตเกิดขึ้นแต่ไม่ใช่เหตุปัจจัย คือ ไม่ใช่เป็นปัจจัยโดยเป็นเหตุ เพราะเหตุปัจจัยเป็นเพียงปัจจัยหนึ่งในสภาพธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจัยต่างๆ กันถึง ๒๔ ปัจจัย** เจตสิกที่เป็นเหตุ ๖ เหตุนี้ เมื่อเกิดขึ้นก็ทำให้กรรมและวิบากต่างๆ เกิดขึ้นตามมาอยู่เรื่อยๆ สำหรับผู้ที่มีกุศลเหตุและอกุศลเหตุ เมื่อเป็นพระอรหันต์แล้วดับทั้งอกุศลเหตุและกุศลเหตุ อโลภเจตสิกและอโทสเจตสิกและปัญญา (อโมห) เจตสิก ที่เกิดกับจิตของพระอรหันต์ จึงเป็น อภัยกตเหตุ คือ ไม่ใช่อกุศลเหตุและกุศลเหตุ เรียกว่า โสภณเหตุ ๓ ได้แก่ อโลภเจตสิก อโทสเจตสิก และปัญญาเจตสิก ที่ไม่ใช่คำว่า กุศลเหตุแต่ใช้คำว่า โสภณเหตุ เพราะกุศลเหตุเป็นเหตุให้เกิดกุศลวิบากซึ่งเป็นผล แต่โสภณเหตุซึ่งเป็นเหตุที่คืนันเกิดกับกุศลจิตก็ได้ กุศลวิบากจิตก็ได้ และโสภณกิริยาจิตก็ได้ โสภณเหตุจึงไม่ได้เกิดแต่เฉพาะกับกุศลจิตเท่านั้น^{๐๖}

ในหัวข้อเรื่องจิตนั้น ผู้เขียนได้กล่าวถึงการทำหน้าที่ของเจตนาเจตสิกในฐานะเงื่อนไขจำเป็นอย่างหนึ่งที่ทำให้เกิดกรรม กล่าวคือ เจตนาเจตสิกมีอยู่ในจิตทุกดวง แต่จะสามารถทำหน้าที่ได้เมื่อจิตดวงนั้นอยู่ในขณวิธิตานั้น แต่เจตนาเจตสิกยังไม่ใช่เงื่อนไขที่พอเพียงกับการทำให้เกิดกรรมในพุทธศาสนา เพราะกรรมนั้น คือการกระทำที่มีค่าและผลในทางศีลธรรม อย่างกุศลหรืออกุศล คำว่า “เจตนา” ในพุทธพจน์ที่ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม”^{๐๗} หมายถึงเจตนาเจตสิกที่แสดงตัวในฐานะเงื่อนไขจำเป็นบวกกับมูลทางศีลธรรมอย่าง กุศลมูล และอกุศลมูล หรือเจตสิกที่เป็นเหตุในทางศีลธรรม ๖ ดวง (โลกเจตสิก โทสเจตสิก และโมหเจตสิก เป็นอกุศลเหตุ ๓ อโลภเจตสิก อโท

(เจตสิกคือ อปปมัญญา) มี ๓ (ความสงสารสัตว์ผู้ถึงทุกข์) มุทิตา (ความยินดีต่อสัตว์ผู้ได้สุข) ๔) ปัญญินทรีย์เจตสิก ๑ (เจตสิกคือปัญญินทรีย์) คือ ปัญญินทรีย์ หรือ อโมหะ (ความรู้เข้าใจ ไม่หลง)

* เจตสิกที่เป็นเหตุในที่นี้ หมายถึงเหตุในทางศีลธรรม หรือเงื่อนไขพอเพียงที่ทำให้เกิดกรรม

** พุทธศาสนาแบ่งปัจจัยออกเป็น ๒๔ ประเภท โดยที่ปัจจัยที่ทำให้เกิดการกระทำทางศีลธรรมเรียกว่า เหตุปัจจัย รายละเอียดของปัจจัยทั้ง ๒๔ นั้นจะกล่าวถึงในตอนต่อไป

^{๐๖} สุจินต์ บริหารวนเขตต์, **ปรมัตถธรรมสังเขป** หน้า ๑๘๕

^{๐๗} อังคุตตรนิกาย ปัญจก-ลักกณปิฎก พระไตรปิฎก เล่มที่ ๒๒ ข้อที่ ๓๓๔.

สเจตสิก และปัญญาเจตสิกเป็นอโมหเหตุ) กล่าวคือแม้ในยามที่เจตนาเจตสิกทำกิจกรรมของตน หากไม่มีเจตสิกดวงใดในกลุ่มของเจตสิกที่เป็นเหตุทางศีลธรรมร่วมด้วยแล้วก็ไม่ถือว่าเป็นกรรม

-๕-

ลำดับต่อไปผู้เขียนจะสำรวจองค์ประกอบของจิตและเจตสิกที่ขณะที่กำลังกระทำกุศลกรรมหรืออกุศลกรรม เพื่อใช้เป็นเกณฑ์พื้นฐานในลำดับต่อไป

สมมติว่า ขณะที่พิพัฒน์เดินเล่น เห็นกระเป๋าใส่เงินตกอยู่ข้างทาง เขาคิดว่าเจ้าของน่าจะอยากได้คืน จึงนำกระเป๋าไปแจ้งที่พนักงานรักษาความปลอดภัยเพื่อให้ติดค้นหาเจ้าของ

จากตัวอย่างข้างต้นสามารถวิเคราะห์จิตตามฐานการอธิบายของอภิธรรมได้ ดังนี้

จิตของพิพัฒน์ประกอบด้วยเจตสิกพื้นฐานทั่วไป (สัพพสาธาณเจตสิก) ซึ่งเป็นเจตสิกที่ประกอบในจิตทุกดวง โดยที่เจตสิกดังกล่าว ประกอบด้วย ผัสสะเจตสิก เป็นธรรมชาติที่กระทบอารมณ์เวทนาเจตสิก เป็นธรรมชาติที่แสวงอารมณ์ สัญญาเจตสิก เป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ เจตนาเจตสิก เป็นธรรมชาติที่ความจงใจต่ออารมณ์ จัดแจงธรรมที่สัมปยุตกับตนไว้ในอารมณ์ เอกัคคตา เป็นธรรมชาติที่มีอารมณ์เป็นอันเดียว ทำให้สัมปยุตตั้งอยู่ในอารมณ์เดียว ชีวิตินทรีย์เจตสิก ธรรมที่รักษาสัมปยุตธรรม และมนสิการเจตสิก ธรรมที่นำสัมปยุตธรรมมุ่งสู่อารมณ์

ในขั้นแรกนั้นจิตของพิพัฒน์เริ่มด้วยการรับรู้ผ่านทวาร คือจักขุทวาร เป็นกระบวนการที่เรียกว่าปัญจ - วิญญาณจิต การรับรู้ข้อมูลดังกล่าวเป็นธรรมกลางๆ ไม่ดีไม่ชั่ว สิ่งที่เริ่มผลักดันให้เขาเลือกที่จะทำความดีคือการคิดในชวนวิถิ ซึ่งจากการแสดงออกของเขา เจตสิกที่ประกอบร่วมกับจิตของเขา น่าที่จะมี โสภณสาธาณเจตสิก (เจตสิกที่เกิดทั่วไปกับจิตดีงามทุกดวง) อย่าง สัทธาเจตสิก (ความเชื่อ) หิริเจตสิก (ความละอายต่อบาป) โอตตปปะ (ความสะดุ้งกลัวต่อบาป) ที่ชี้ให้เห็นว่าไม่ควรที่จะฉวยโอกาสถือเอาของผู้อื่น โดยมือโลก -เจตสิกเป็นดัวนา (ความไม่ยอมได้) วิรติเจตสิก (เจตสิกที่เป็นตัวความงดเว้น) อย่าง สัมมากัมมันตะ (กระทำชอบ) และชักนำให้เกิดอัปปมัญญาเจตสิก ที่เรียกว่า กรุณาเจตสิก (ความสงสารสัตว์ผู้ถึงทุกข์) ที่นำไปสู่การแจ้งว่าเก็บกระเป๋าได้

จากตัวอย่างดังกล่าว แสดงให้เห็นว่าจิตของพิพัฒน์ประกอบด้วย สัพพสาธาณเจตสิก ๗ ดวง สัทธาเจตสิก ๑ ดวง หิริเจตสิก ๑ ดวง โอตตปปะ ๑ ดวง อโลภเจตสิก ๑ ดวง สัมมากัมมันตะ ๑ ดวง และกรุณาเจตสิก ๑ ดวง จิตที่เกิดร่วมกับเจตสิกดังกล่าวจัดเป็นกุศลจิตนำไปสู่กุศลกรรมอันมีกุศลวิบากเป็นผล

สมมติว่า สมพงษ์ไปเดินเล่นที่ร้านหนังสือ เห็นหนังสือเล่มหนึ่งแล้วอยากได้ แต่ไม่ยอมเสียเงินซื้อ เขาเห็นว่าพนักงานในร้าน ไม่ได้สังเกต จึงแอบหยิบหนังสือออกมา พิพัฒน์เห็นเข้าก็ห้ามเตือนเขา แต่สมพงษ์ไม่สนใจ

จากตัวอย่างข้างต้นสามารถวิเคราะห์จิตตามฐานการอธิบายของอภิธรรมได้ ดังนี้

จิตของสมพงษ์ประกอบด้วยเจตสิกพื้นฐานทั่วไป (สัพพสาธาณเจตสิก) ซึ่งเป็นเจตสิกที่ประกอบในจิตทุกดวง ทั้งกุศลจิตและอกุศลจิต โดยที่เจตสิกดังกล่าว ประกอบด้วย ผัสสะเจตสิก เป็นธรรมชาติที่กระทบอารมณ์เวทนาเจตสิก เป็นธรรมชาติที่แสวงอารมณ์ สัญญาเจตสิก เป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ เจตนาเจตสิก เป็นธรรมชาติที่ความจงใจต่อ

อารมณ์ จัดแจงธรรมที่สัมปยุตกับคนไว้ในอารมณ์ เอกัคคตา เป็นธรรมชาติที่มีอารมณ์เป็นอันเดียว ทำให้สัมปยุตตั้งอยู่ในอารมณ์เดียว ชีวิตินทรีย์เจตสิก ธรรมที่รักษาสัมปยุตธรรม และมนสิการเจตสิก ธรรมที่นำสัมปยุตธรรมมุ่งสู่อารมณ์ การที่สมพงษ์เห็นหนังสือเล่มหนึ่งแล้วอยากได้ คือการที่จิตของสมพงษ์ทำหน้าที่รู้ผ่านทางจักขุวิญญาณก่อให้เกิดโลกเจตสิก (ความอยาก) ซึ่งหมายความว่าจิตของเขาทำหน้าที่คิดในลำดับต่อมา คือคิดอยากได้ การที่เขาอยากได้แต่ไม่ยอมเสียเงินซื้อ แสดงว่าเจตสิกหมวด ปกิณณกอกุศลเจตสิก อย่าง มัจฉริยเจตสิก (ความตระหนี่) ประกอบรวมในจิต แต่ลำพังความอยากได้และความตระหนี่ยังไม่เพียงพอที่จะผลักดันให้เขาตัดสินใจที่จะขโมย ต่อเมื่ออหิริกเจตสิก (ความไม่ละอายที่จะทำชั่ว) และอนัตตปเจตสิก (ความไม่กลัวบาป) เกิดขึ้นได้การนำของโลภเจตสิกเกิดขึ้น จึงทำให้เขาตัดสินใจที่จะขโมยหนังสือออกจากร้าน แม้จะมีคนเตือนก็ไม่สนใจ แสดงว่ามี มานเจตสิก (ความถือตัว) เข้าประกอบ) และมีทัญญูเจตสิก (ความเห็นผิด) กำกับอยู่

จากตัวอย่างดังกล่าว แสดงให้เห็นว่าจิตของสมพงษ์ประกอบด้วย สัพพสาธาณเจตสิก ๗ ดวง โลกเจตสิก ๑ ดวง มัจฉริยเจตสิก ๑ ดวง อหิริกเจตสิก ๑ ดวง อนัตตปเจตสิก ๑ ดวง มานเจตสิก ๑ ดวง และทัญญูเจตสิก ๑ ดวง

จิตที่ประกอบด้วยเจตสิกดังกล่าวมีลักษณะเป็นอกุศลจิต เมื่ออยู่ในชวณวิถีแล้วการกระทำที่สืบเนื่องจากจิตดังกล่าวจึงเป็นอกุศลกรรม การแจกแจงตามทศสนะอภิธรรมทำให้เห็นถึงเหตุ ซึ่งในกรณีนี้คืออกุศลมูล ผลที่ตามมาจากเหตุดังกล่าวในทศสนะของพุทธศาสนาคืออกุศลวิบากเท่านั้น

จากที่ได้อธิบายเรื่องวิถีจิตและการเกิดขึ้นของกรรมไปแล้ว ปัญหาสำคัญคือการกำหนดขอบเขตของเจตนาในฐานะของมูลรากทางศีลธรรม (เจตนาเจตสิกรวมกับกุศลมูลหรืออกุศลมูล) จะเห็นได้ว่าในชวณภินันจิตจะทำการเสพอารมณ์ต่อเนื่อง ๗ ขณะ ซึ่งหมายความว่าจิตต้องเป็นกุศลหรืออกุศลหรือกิริยาจิตอย่างใดอย่างหนึ่ง การอธิบายในลักษณะนี้นำมาสู่ทิศทางการวิเคราะห์ที่เห็นว่าการที่บุคคลทั่วไปกระทำการใดก็ตามถือเป็นการกระทำเพราะมีโมหะเป็นมูลราก ผู้เขียนเห็นว่าการวิเคราะห์ในลักษณะดังกล่าวมีข้อบกพร่องสำคัญเกี่ยวกับเรื่องความเจตนาในฐานะความจงใจ และการขยายขอบเขตของโมหะให้กว้างจนเกินไป โดยขอยกตัวอย่างต่อไปนี้

พิพัฒน์กำลังเดินเล่น เขาตั้งใจจะเดินไปให้ถึงริมบึงเพื่อที่จะนั่งพักได้ร่มไม้ในบริเวณนั้น ระหว่างที่เดินนั้นเท้าของเขาเหยียบแมลงตายหนึ่งตัวโดยที่เขาไม่รู้ตัว

จากตัวอย่างดังกล่าวผู้เขียนไม่คิดว่าพิพัฒน์ทำปามาติบาตแต่อย่างใด ด้วยเหตุผลที่สำคัญคือเขาขาดซึ่งการรับรู้ถึงการมีอยู่ของแมลงตัวนั้น ถือได้ว่าขณะนั้นจิตของเขาไม่ได้มีความจงใจที่จะทำลายชีวิตของสัตว์ชนิดใดทั้งสิ้น จริงอยู่ที่ว่าเมื่อแยกแยะจิตของบุคคลทั่วไปดูนั้นจะพบกิเลสที่เรียกว่าโมหะสั่งสมอยู่ สิ่งนี้ทำให้เกิดการเวียนว่ายในสังสารวัฏ แต่ก็เป็นคนละส่วนกับการที่จะบอกว่าพิพัฒน์ทำกรรมโดยการฆ่าแมลง เพราะพื้นฐานของการผิดศีลปาณาติบาตซึ่งอาจนำมาเทียบใช้ในกรณีนี้ได้ก็คือ การรู้ว่าสัตว์นั้นมีชีวิต เจตนาทำให้สัตว์นั้นตาย ลงมือกระทำ และสัตว์นั้นตาย เพราะการกระทำของตน ซึ่งเงื่อนไขดังกล่าวจะต้องครบทุกข้อจึงจะถือว่าเป็นปาณาติบาต จะเห็นได้ว่ากรณีของพิพัฒน์นั้นขาดเงื่อนไข ๒ ข้อ ซึ่งสัมพันธ์ในเรื่องการรับรู้และการคิดของจิต ผู้เขียนจึงไม่เห็นว่าเขาทำกรรมแต่อย่างใด เพราะไม่มีเจตนา หรืออาจกล่าวได้ว่าชวณจิตของเขาไม่ได้เกิดขึ้น

ในกรณีข้างต้นคือการที่ตั้งข้อสังเกตว่าในบางครั้งจิตของมนุษย์ก็ไม่ได้เกิด -ดับ ๑๗ ขณะตลอดเวลา โดยอาศัยคำอธิบายเรื่องเจตนาที่เกิดขึ้นในขวนจิต การกระทำบางอย่างที่ขาดซึ่งเจตนาจึงไม่สามารถบอกกล่าวได้ว่าเป็นผลมาจากขวนจิต กล่าวคือแม้ว่าจิตจะมีเจตนาเจตสิกประกอบอยู่ แต่ก็ไม่ได้แสดงออกถึงคุณสมบัติของตน สำหรับผู้เขียนแล้วการกระทำที่อยู่ในเกณฑ์นี้ไม่ถือว่าเป็นกรรม ตัวอย่างเช่น การหาว การนอน การจาม พฤติกรรมเหล่านี้เป็นข้อเรียกร้องทางธรรมชาติที่บางครั้งเราไม่ได้ควบคุม ตรงกันข้ามการที่จะไม่ทำพฤติกรรมดังกล่าวกลับต้องอาศัยการควบคุมซึ่งเป็นเรื่องของเจตนามากกว่า โดยที่เจตนาเป็นสิ่งที่สัมพันธ์กับการรับรู้อารมณ์ของจิต การที่จิตของพัฒน์นั้นไม่รับรู้ถึงแมลง จึงกล่าวไม่ได้ว่าเขามีความตั้งใจที่จะทำลายชีวิตของแมลงตัวนั้น

อีกกรณีหนึ่งในการตัดสินเรื่องกรรม คือพฤติกรรมที่เกิดขึ้นโดยบังเอิญและถึงผล ตลอดจนกระทำลงไปจนสำเร็จ แต่มีข้อที่น่าสงสัยเรื่องค่าการกระทำทางศีลธรรม ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ระหว่างที่พัฒน์กำลังเดินเล่นนั้น เชือกผูกรองเท้าของเขาหลุดออก เมื่อเดินไปซักพักเขาก็เห็นว่าเชือกผูกรองเท้าหลุด จึงก้มตัวลงผูกเชือกรองเท้าแล้วเดินต่อ

จากตัวอย่างข้างต้นจะเห็นได้ว่าเจตสิกพื้นฐานทั่วไป (สัพพสาธาณเจตสิก) ซึ่งเป็นเจตสิกที่ประกอบในจิตทุกดวง โดยที่เจตสิกดังกล่าว ประกอบด้วย ผัสสะเจตสิก เป็นธรรมชาติที่กระทบอารมณ์เวทนาเจตสิก เป็นธรรมชาติที่แสวงอารมณ์ สัญญาเจตสิก เป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ เจตนาเจตสิก เป็นธรรมชาติที่ความตั้งใจต่ออารมณ์ จัดแจงธรรมที่สัมปยุตกับตนไว้ในอารมณ์ เอกัคคตา เป็นธรรมชาติที่มีอารมณ์เป็นอันเดียว ทำให้สัมปยุตตั้งอยู่ในอารมณ์เดียว ชีวิตินทรีย์เจตสิก ธรรมที่รักษาสัมปยุตธรรม และมนสิการเจตสิก ธรรมที่นำสัมปยุตธรรมมุ่งสู่อารมณ์ ที่ประกอบในจิตของพัฒน์ต่างมีช่องทางที่แสดงบทบาทของตนรวมไปถึงเจตนาเจตสิกที่เป็นเงื่อนไขจำเป็นของกรรม

โดยเริ่มจากการที่จิตของพัฒน์รับรู้ผ่านทวาร คือจักขุทวาร เป็นกระบวนการที่เรียกว่าปัญจวิญญานจิต การรับรู้ข้อมูลดังกล่าวเป็นธรรมกลางๆ ไม่ได้มีชั่ว ในขั้นตอนนี้จิตของเขาเห็นว่าเชือกผูกรองเท้าหลุด สิ่งที่เริ่มผลักดันให้เขาเลือกที่จะทำคือการคิดในขวนวิถี ซึ่งนำไปสู่การแสดงออกของเขา ในส่วนของการตีความเรื่องประเภทของจิตของเขาในขวนวิถีนี้นั้นมีอยู่ ๒ ทศนะ ทศนะแรกนั้นเป็นของกลุ่มที่คิดว่ากิริยาจิตมีแต่ในพระอรหันต์ เนื่องจากจิตของพัฒน์ไม่ใช่จิตของพระอรหันต์ จึงต้องเป็นกุศลจิตหรืออกุศลจิต ซึ่งหมายความว่าหากการผูกเชือกรองเท้าในครั้งนี้มีค่าทางศีลธรรมเกิดขึ้น โดยที่คำอธิบายจะโยงไปสู่โมหะเจตสิก เพื่อที่จะบอกว่าการกระทำมีอกุศลเจตสิกเจือปนอยู่ ดังนั้นหากรับฐานความคิดที่ว่าแม้ในกิจกรรมทั่วไปที่คล้ายๆ กันนี้จะไม่มีความหมายทางศีลธรรม สำหรับบุคคลทั่วไปแล้วการกระทำนั้นก็อาจมีอกุศลมูลเป็นจุดเริ่ม กับอีกทศนะหนึ่งที่ว่าในบุคคลทั่วไปมีการกระทำบางอย่างที่ไม่ใช่กรรมแม้จะมีการแสดงออกของเจตนาเจตสิกอยู่เช่นการผูกเชือกรองเท้าของพัฒน์ โดยให้เหตุผลว่าการกระทำในลักษณะดังกล่าวขาดเงื่อนไขที่พอเพียงอย่างกุศลมูลหรืออกุศลมูล ในทศนะของกลุ่มนี้จึงเห็นว่าในบางครั้งจิตของบุคคลทั่วไปก็มีลักษณะของกิริยาจิตได้

แนวคิดเรื่องเหตุปัจจัยนั้นเป็นแนวคิดหลักอีกอย่างหนึ่งที่ปรากฏในพระอภิธรรม พระอภิธรรมกล่าวว่าปัจจัยที่พุทธศาสนาสอนนั้นมีอยู่ ๒๔ ชนิด ผู้เขียนขอคัดข้อความในพระอภิธรรมปิฎกตอนที่กล่าวถึงปัจจัยสี่สิบสี่นี้มาให้อ่านก่อนดังนี้

ปัจจัยมี ๒๔ อย่างคือ

๑. เหตุปัจจัย
๒. อารัมมณปัจจัย
๓. อธิปตปัจจัย
๔. อนันตรปัจจัย
๕. สมनันตรปัจจัย
๖. สหชาติปัจจัย
๗. อัญญมัญญปัจจัย
๘. นิสสยปัจจัย
๙. อุปนิสสยปัจจัย
๑๐. ปุเรชาติปัจจัย
๑๑. ปัจฉาชาติปัจจัย
๑๒. อาเสวนปัจจัย
๑๓. กัมมปัจจัย
๑๔. วิปากปัจจัย
๑๕. อาหารปัจจัย
๑๖. อินทริยปัจจัย
๑๗. ฌานปัจจัย
๑๘. มัคคปัจจัย
๑๙. สัมปยุตตปัจจัย
๒๐. วิปปยุตตปัจจัย
๒๑. อัตถปัจจัย
๒๒. นัตถปัจจัย
๒๓. วิกตปัจจัย
๒๔. อวิกตปัจจัย^{๐๐}

ปัจจัยทั้งยี่สิบสี่ชนิดนี้เมื่อพิจารณาที่เนื้อหาแล้วจะเห็นว่าถูกออกแบบมาเพื่อใช้เป็นฐานการอธิบายความจริงเกี่ยวกับโลกและชีวิตที่พระอภิธรรมคิดว่าครอบคลุมที่สุด จะอย่างไรก็ตาม มีปัจจัยบางตัวที่ผู้เขียนคิดว่าเกี่ยวข้องกับการพิจารณาว่าการทำตามหน้าที่สมควรถือว่าเป็นกรรมหรือไม่คือ

(ก) อธิปตปัจจัย

^{๐๐} อภิธรรมปิฎก ปุณฺณาน พระไตรปิฎก เล่มที่ ๔๐ ข้อที่ ๑-๒๕

(๗) กรรมปัจจัยและวิบากปัจจัย

คำอธิบายเกี่ยวกับกรรมปัจจัยและวิบากปัจจัยนั้นไม่มีรายละเอียดแตกต่างจากที่เราทำความเข้าใจผ่านแนวคิดเรื่องจิตและเจตสิก แต่คำอธิบายเรื่องอริปิปัจจัยนั้นน่าจะเป็นประโยชน์ ตามทัศนะของพระอภิธรรม การกระทำของมนุษย์นั้น หากเจ้าตัวลงมือทำเองถือว่าผู้ทำเป็นอริปิปัจจัย แม้ไม่ลงมือเองแต่สั่งให้คนอื่นลงมือแทน คนสั่งก็ถือเป็นอริปิปัจจัย การเป็นอริปิปัจจัยมีความหมายว่าคนผู้นั้นจะต้องรับวิบากของกรรมเต็มที่ตามความแรงสูงสุดของกรรมเท่าที่จะอำนวยผลได้ โดยทั่วไป การกระทำที่มนุษย์ทำในนามของปัจเจกบุคคลนั้นจะมีความหมายเป็นอริปิปัจจัยในตัวอยู่แล้ว พิจารณาจากกรอบความคิดเรื่องอริปิปัจจัย การทำหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายนั้นแปลความได้ว่าผู้ทำหน้าที่นั้นไม่เป็นอริปิปัจจัย เมื่อไม่เป็นอริปิปัจจัย ผลที่เกิดขึ้นอย่างหนึ่งก็คือ ผู้ที่ทำความเพราะถูกบังคับด้วยหน้าที่นั้นหากจะได้รับวิบากกรรมดี ก็ได้ดีไม่เต็มที่ หากได้รับวิบากในทางร้ายก็ร้ายไม่เต็มที่ ครูที่สอนหนังสือเพราะอาชีพนั้นไม่เป็นอริปิปัจจัยของกรรม แม้จะได้บุญจากการสอนหนังสือก็สู้คนที่เขาไม่ได้จ้างเป็นครู แต่สมัครใจสอนเอง คนที่ทำความอย่างหลังนี้ได้บุญมากกว่าเพราะเป็นอริปิปัจจัยของกรรม ในทำนองเดียวกัน ผู้พิพากษาที่ต้องตัดสินลงโทษคน หากจะต้องรับผลของบาป บาปนั้นก็น้อยกว่าผู้ที่ไม่มีหน้าที่ การฆ่าคนตายโดยไม่มีหน้าที่นั้นบาปมากกว่าทหารที่จะต้องฆ่าคน เพราะหน้าที่บังคับ เรื่องนี้อธิบายได้ด้วยแนวคิดเรื่องอริปิปัจจัยตามที่ได้กล่าวมานี้

-๖-

การสำรวจพิจารณาแนวคิดเรื่องกรรมผ่านฐานการอธิบายเรื่อง “จิตและเจตสิก ” กับ “เหตุปัจจัย ” ในอภิธรรมชี้ให้เห็นถึงเกณฑ์ที่สำคัญในการแยกกรรมออกจากการกระทำอื่นๆ ที่ไม่ใช่กรรม โดยมีเงื่อนไข ดังต่อไปนี้

๑. การกระทำได้กล่าวต้องประกอบด้วยเจตนา ซึ่งเจตนาจะมีขึ้นได้ต่อเมื่อจิตอยู่ในขณวิถี ซึ่งเป็นช่วงเดียวที่เจตนาเจตสิกที่ประกอบอยู่ในจิตสามารถแสดงออกได้ การแสดงออกของเจตนาเจตสิกจึงเป็นเงื่อนไขจำเป็นในการเกิดขึ้นของกรรม

๒. เจตนาจะต้องประกอบด้วยมูลรากทางศีลธรรมอย่างกุศลมูลหรืออกุศลมูล เพราะโดยธรรมชาติของเจตนาเจตสิกนั้นไม่มีค่าทางศีลธรรมในตนเอง แต่จะมีค่าเช่นเดียวกับจิตที่เกิดร่วม ซึ่งค่าดังกล่าวของจิตขึ้นอยู่กับชนิดของเจตสิกที่เป็นเหตุในทางศีลธรรมซึ่งมีด้วยกัน ๖ ดวง คือ โลภะ โทสะ โมหะ อโลภะ อโทสะ และ อโมหะ กล่าวคือเจตสิกทั้ง ๖ นี้เป็นเงื่อนไขพอเพียงในการก่อให้เกิดกรรม

๓. แต่เงื่อนไขอีกอันหนึ่งที่จะบอกว่ากรรมนั้นจะให้วิบากเต็มที่แก่ผู้ที่ทำหรือไม่ก็คือความเป็นอริปิปัจจัย

คำสอนเรื่องความสัมพันธ์เรื่องกรรมและวิบากตามหลักกรรมปัจจัยและวิบากปัจจัยในพระอภิธรรมนอกเราว่า ถ้าเราทราบว่ามีวิบากของการกระทำนั้นเป็นเช่นไร ก็สามารถย้อนกลับไปสู่เหตุของวิบากหรือกรรมได้ กุศลวิบากย่อมเป็นผลของกุศลกรรม อกุศลวิบากย่อมเป็นผลของอกุศลกรรม การกระทำที่ไม่ใช่กรรมไม่สามารถเป็นเหตุให้เกิดวิบาก โดยพื้นฐานแล้วการกระทำที่จัดเป็นกรรมต้องประกอบด้วย การแสดงตัวของเจตนาเจตสิกและมูลรากทางศีลธรรมตัวใดตัวหนึ่งเป็นอย่างน้อย จึงอาจกล่าวได้ว่าการกระทำใดก็ตามที่ก่อให้เกิดวิบากย่อมต้องเป็นการกระทำที่มีคุณสมบัติข้างต้น

เราอาจพิจารณาความสัมพันธ์ดังกล่าวจากการกระทำตามหน้าที่ของผู้ปกครอง ซึ่งจะช่วยให้เราเข้าใจเรื่องการให้ผลของกรรมสำหรับกรณีการทำตามหน้าที่ได้มากขึ้นใน “เคมีชาดก” ต่อไปนี้

เราเป็นคนง่ายเปลี่ยนเพราะไม่มีเครื่องต่ออีกหาไม่ เป็นคนหนักเพราะ ไม่มีช่องหูก็หาไม่ เป็นคนโง่เพราะไม่มีลิ้นก็หาไม่ ท่านอย่าเข้าใจว่า เราเป็นโง่ เราระลึกชาติก่อนที่เราเสวยราชสมบัติได้ เราได้เสวย ราชสมบัติในกาลนั้นแล้ว ต้องไปตกนรกอีกล้านแห่ง เราได้เสวย ราชสมบัติในกาลนั้นยี่สิบปีแล้วต้องหมกไหม้อยู่ในนรก ๘๐,๐๐๐ ปี เราจะต้องเสวยราชสมบัตินั้น จึงตั้งจิตอธิษฐานว่า ขอชนทั้งหลาย อย่าได้อภิเษกเราในราชสมบัติเลย เพราะเหตุนี้ เราจึงไม่พูดในสำนัก ของพระชนก และพระชนนีในกาลนั้น พระชนกทรงอุ้มเราให้นั่ง บนพระเพลา แล้วตรัสสั่งข้อความว่า จงมาโจรคนหนึ่ง จงขังโจร คนหนึ่งไว้ในเรือนจำ จงเอาหอกแทงโจรคนหนึ่ง แล้วราดด้วยน้ำแสบ ที่แผล จงเสียบโจรคนหนึ่งบนหลาว พระชนกตรัสสั่งข้อความแก่มหาชน ด้วยประการดังนี้ เราได้ฟังพระวาจาอันหยาบคาย ที่พระชนกตรัสนั้นจึงกลัวต่อการเสวยราชสมบัติ^{๐๐}

จากเคมีสูตรสิ่งที่เราทราบก็คือ การกระทำตามหน้าที่ของผู้ปกครอง (กษัตริย์) ในสูตรนี้มีวิบากเป็นอกุศล แสดงให้เห็นว่าการทำหน้าที่ดังกล่าวต้องเป็นอกุศลกรรม ซึ่งหมายความว่าในขณะที่ทำการตัดสินใจอย่างน้อยที่สุดในครั้งนั้นที่เป็นเหตุให้เกิดอกุศลวิบาก จิตของผู้ที่กระทำหน้าที่ย่อมต้องมีเจตนาและอกุศลมูลตัวใดตัวหนึ่ง ดังนั้นการกระทำตามหน้าที่ของผู้ปกครองอย่างน้อยที่สุดในกรณีที่น่าปรากฏในเคมีสูตรจัดว่าเป็นกรรม ซึ่งการที่กรรมใดจะเป็นอกุศลกรรมหรืออกุศลกรรมนั้น สามารถพิจารณาจากมูลรากที่เป็นเหตุได้ ในความเห็นของผู้เขียนมูลรากที่เป็นเหตุในครั้งอดีตชาติของพระเมย์น่าที่จะเป็นโทสะเจตสิก ด้วยเหตุผลที่ว่าประเภทของมูลรากที่เป็นเหตุจะต้องสอดคล้องกับผลที่เกิดจากการกระทำนั้น การที่ไปเกิดในนรกภูมิถือเป็นอกุศลวิบากจึงต้องมีที่มาจากกลุ่มอกุศลมูลเท่านั้น เมื่อพิจารณาการกระทำที่สืบเนื่องจากมูลรากประกอบก็น่าที่จะเป็นโทสะเจตสิกเพราะมีความดุร้ายเป็นลักษณะ มีการประทุษร้าย การทำลายเป็นผลปรากฏ^{๐๐} โทสะเจตสิกนั้นสามารถประกอบได้เฉพาะแต่โทสมูลจิตเท่านั้น

สิ่งที่สามารถสรุปได้จากเคมีสูตรก็คือ การกระทำในครั้งที่เป็นเหตุให้พระเมย์ตกนรกนั้นเป็นอกุศลกรรม มีผลเป็นอกุศลกรรม แม้ว่าการกระทำนั้นจะเป็นการกระทำตามหน้าที่ของผู้ปกครองก็ตาม จะเห็นได้ว่าบัญญัติหรือความเห็นชอบของสมาชิกในสังคมไม่มีผลต่อกรรมนิยาม

จะอย่างไรก็ตาม กษัตริย์ในระบอบการปกครองแบบราชาธิปไตยนั้นอาจกล่าวได้ว่ามีลักษณะพิเศษคือ มีความเป็นเจ้าของรัฐสูงมาก จนอาจกล่าวได้ว่าสถานะเช่นนี้อาจทำให้กษัตริย์เป็นอธิปัตย์ปัจจัยของกรรม ซึ่งต่างจากทหารที่ไปรบหรือผู้พิพากษาที่ตัดสินประหารชีวิตคนในรัฐสมัยปัจจุบัน การที่ผลกรรมที่พระเมย์เคยได้รับในอดีตรุนแรงนั้นส่วนหนึ่งอาจเป็นผลมาจากการเป็นอธิปัตย์ปัจจัยนี้เอง กษัตริย์สมัยโบราณนั้นอาจสั่งลงโทษคนตามอำเภอใจได้ นี่ก็แสดงความเป็นอธิปัตย์ปัจจัยชัดเจน

^{๐๐} ขุททกนิกายชาดก ภาค ๒ พระไตรปิฎก เล่มที่ ๒๘ ข้อที่ ๔๐๘.

^{๐๐} ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมสุนทร), คู่มือศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ประเภทที่ ๒, หน้า ๒๐.

อีกอย่างหนึ่ง ผู้เขียนเห็นว่าไม่ควรที่จะรีบตัดสินว่าการกระทำตามหน้าที่ในลักษณะดังกล่าว (ที่แสดงออกผ่านทางกาย) ทั้งหมดล้วนเป็นอกุศลกรรม เพราะเงื่อนไขที่จะก่อให้เกิดกรรมอยู่ที่การแสดงตัวของเจตนาเจตสิกและมูลรากทางศีลธรรม จึงเป็นไปได้ที่จะมีการกระทำตามหน้าที่ (ทำลายชีวิตผู้อื่นด้วยกุศลมูลได้หรือ) ในลักษณะดังกล่าวโดยที่สภาวะจิตของผู้กระทำต่างไปจากครั้งพระเตมีย์ ซึ่งสิ่งนั้นจะเป็นตัวกำหนดวิบากของการกระทำในครั้งนั้น ปัญหาเรื่องค่าทางศีลธรรมของการกระทำตามหน้าที่ของผู้ปกครองนั้นผู้เขียนจะย้อนกลับมาพิจารณาอีกครั้ง หลังวิเคราะห์ประเด็นเรื่องความสัมพันธ์ของการกระทำตามหน้าที่กับเจตสิกในขณะนั้น

เมื่อพิจารณาลักษณะของการกระทำตามหน้าที่โดยทั่วไปแล้ว ผู้เขียนเห็นว่าการกระทำตามหน้าที่ไม่สามารถเกิดขึ้นได้โดยปราศจากการแสดงตัวของเจตนาเจตสิก กล่าวคือ ตัวผู้กระทำย่อมกำหนดรู้ ตั้งใจ และจัดแจงให้เป็นผล^{๐๐} ซึ่งเป็นลักษณะที่เป็นผลจากการแสดงตัวของเจตนาเจตสิกที่ปรากฏแต่ในชวนวิถิ ดังนั้นค่าทางศีลธรรมของการกระทำตามหน้าที่จะเป็นอย่างไร หรือจัดเป็นกรรมประเภทใดจึงขึ้นมูลรากที่ประกอบกับจิตในขณะนั้น

ที่ผ่านมาผู้เขียนได้กล่าววาทกรรมชาตอย่างกรณนิยามนั้น ไม่ขึ้นอยู่กับบัญญัติหรือความเห็นชอบของสมาชิกในสังคม แต่นั่นไม่ได้หมายความว่าจะทำให้เราสามารถตีความเรื่องการกระทำตามหน้าที่ด้วยกรอบความเข้าใจเรื่องกรรมได้อย่างสมบูรณ์ กล่าวคือ โดยทั่วไปแล้วประเภทของจิตในชวนวิถิที่ประกอบด้วยเจตนาและมูลรากทางศีลธรรมจะเป็นเหตุให้เกิดการกระทำในทางต่างๆ เช่น กาย วาจา ใจ ซึ่งประเภทของการกระทำดังกล่าวย่อมสอดคล้องกับชนิดมูลรากที่ประกอบขึ้นในจิต แต่การกระทำตามหน้าที่มีเงื่อนไขที่ต่างออกไป เพราะในบางสถานการณ์เราไม่สามารถตัดสินได้ว่าการกระทำนั้นๆ มาจากมูลรากใดได้อย่างชัดเจนเท่าการกระทำที่เป็นกรรมแบบอื่นๆ (ที่ไม่ใช่การกระทำตามหน้าที่) ผู้เขียนขอยกตัวอย่างต่อไปนี้ประกอบ

ไพรินทร์เป็นแพทย์ หน้าที่ของแพทย์คือการรักษาผู้ป่วย เช้าวันนี้เขาหงุดหงิดมากเนื่องจากทะเลาะกับเพื่อนหญิงของเขา จึงรักษาผู้ป่วยด้วยความหงุดหงิด ซึ่งผู้ป่วยคนดังกล่าวนั้นเป็นเพื่อนบ้านของธิดิ ธิดิเห็นเขาไม่สบายแต่ไม่ไปรักษา เพราะไม่มีเงิน จึงอาสาที่จะพาไปโรงพยาบาลและออกค่ารักษาให้

จากตัวอย่างข้างต้นจะเห็นได้ว่ามีเจตสิกพื้นฐานทั่วไป (สัพพสาธาธณเจตสิก) ซึ่งเป็นเจตสิกที่ประกอบในจิตทุกดวง โดยที่เจตสิกดังกล่าว ประกอบด้วย ผัสสะเจตสิก เป็นธรรมชาติที่กระทบอารมณ์เวทนาเจตสิก เป็นธรรมชาติที่แสวงอารมณ์ สัญญาเจตสิก เป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ เจตนาเจตสิก เป็นธรรมชาติที่ความจงใจต่ออารมณ์ จัดแจงธรรมที่สัมปยุตกับตนไว้ในอารมณ์ เอกัคคตา เป็นธรรมชาติที่มีอารมณ์เป็นอันเดียว ทำให้สัมปยุตตั้งอยู่ในอารมณ์เดียว ชีวิตินทรีย์เจตสิก ธรรมที่รักษาสัมปยุตธรรม และมนสิการเจตสิก ธรรมที่นำสัมปยุตธรรมมุ่งสู่อารมณ์ ในสภาวะจิตเช่นนี้เจตสิกที่ประกอบในจิตของไพรินทร์ต่างก็แสดงบทบาทของตนรวมไปถึงเจตนาเจตสิกที่เป็นเงื่อนไขจำเป็นของกรรม

^{๐๐} ขุนสรรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมสุนทร), คู่มือศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ประเภทที่ ๒, หน้า ๗.

ข้อสำคัญที่ต้องพิจารณาในตัวอย่างนี้ คือมูลรากที่ประกอบในจิตขณะนั้น พุทธศาสนาอธิบายว่าความหุดหิด ชุ่นเคื่องเป็นผลมาจากโทสเจตสิกที่เกิดขึ้นได้แต่เฉพาะในโทสมูลจิตซึ่งเป็นอกุศลจิตประเภทหนึ่ง^{๐๐} ซึ่งโดยทั่วไปแล้วผู้ที่สภาวะจิตดังกล่าวย่อมมีแนวโน้มหรือทิศทางของการกระทำไปในทางที่เบียดเบียนชีวิตผู้อื่น แต่ไพรินทร์ก็ทำการรักษาตามหน้าที่ของแพทย์ หมายความว่าในกรณีนี้เราอาจต้องแยกพิจารณาเป็น ๒ ส่วน คือ มโนกรรม และกายกรรม กล่าวคือ มีอกุศลกรรมที่เกิดขึ้นจากโทสเหตุ โดยมีโทสเจตสิกเป็นหลักเกิดร่วมกับ โมหเจตสิก โทสมูลจิตทำให้จิตของไพรินทร์เป็นอกุศลจิต แต่มีกำลังอ่อนเพราะขาดปัจจัย กล่าวคือไม่มีอาฆาตวัตถุเป็นเหตุใกล้^{๐๙} กรรมดังกล่าวจึงแสดงออกแต่เพียงในจิต หรือมโนกรรม มีผลเป็นอกุศล กล่าวคือเมื่อเขาเสพอารมณ์ดังกล่าวย่อมเป็นทุกข์ กรรมและวิบากในส่วนของอกุศลมโนกรรมได้เกิดขึ้นแล้ว* แต่การรักษาคนไข้ นั้นเป็นกายกรรมสิ่งที่ทำให้เขารักษาคนไข้คือการที่ยังระลึกถึงหน้าที่ของตนได้อย่างสติเจตสิกและอโทสเจตสิกที่ผลักดันให้เขารักษาผู้ป่วยจนเสร็จ จะเห็นว่าเจตสิกตัวหลักที่ผลักดันให้เขาทำการรักษาผู้ป่วยเป็นคนละชุดกับที่ทำให้เขาหุดหิด ทั้งนี้เมื่อพิจารณาจากฐานของอภิธรรมแล้ว แม้ขณะหนึ่งจิตจะเสพได้เพียงอารมณ์เดียว แต่เนื่องจากความเร็วในการเกิด-ดับของจิต ทำให้คล้ายกับว่าไพรินทร์รักษาผู้ป่วยในขณะที่หุดหิด ซึ่งที่จริงแล้วขณะที่เขารักษาอยู่นั้นจิตมีลักษณะอีกลักษณะ คือ อกุศลจิต ดังนั้นในแง่ของกายกรรมแล้วไพรินทร์ก็จัดว่าทำกุศลกรรมที่มีกุศลวิบากเป็นผล

เมื่อพิจารณาเรื่องเหตุปัจจัยประกอบด้วยแล้วจะเห็นว่า เมื่อพิจารณาจากสภาวะจิตและเจตสิกแล้วผู้เขียนเห็นว่าการกระทำของธิดิน่าที่จะเป็นเป็นกุศลมากกว่าการกระทำของไพรินทร์ กล่าวคือ ตัวอย่างข้างต้นนั้นเป็นสิ่งที่ชี้ให้เห็นความต่างของการกระทำตามหน้าที่ที่เป็นกรรมกับกรรมที่ไม่ใช่การกระทำตามหน้าที่ จริยอยู่ที่การกระทำของทั้งธิดิและไพรินทร์ต่างก็เป็นกรรมแต่สิ่งที่ต่างกันคือความหนักแน่นในอารมณ์หรือความตั้งใจ เพราะในการพิจารณาเรื่องกรรมนั้นพุทธศาสนาให้พิจารณาเรื่องคุณภาพของสัตว์ที่ช่วยเหลือ โดยโยงเข้ากับเรื่องความพยายามในการช่วยเหลือ ไพรินทร์มีหน้าที่ต้องรักษาคณไข้อยู่แล้ว คนไข่นี้ก็อยู่ในเงื่อนไขที่เขาจะต้องรักษาด้วย ในขณะที่ธิดิไม่มีความจำเป็นที่จะต้องช่วยออกคำรักษาให้กับคนไข้หรือเพื่อนบ้านคนนี้ของเขา เมื่อเปรียบเทียบกันแล้วจะเห็นว่าความช่วยเหลือของคนธิดิจำเป็นจะต้องอาศัยความพยายามในการช่วยเหลือมากกว่าซึ่งมีนัยถึงระดับของตั้งใจที่สูงกว่าสิ่งนี้เรียกว่าอธิปัติปัจจัย

อย่างไรก็ตามที่ผ่าน ไปเป็นกรณีของอาชีพนในกลุ่มที่ไม่ปรากฏหลักฐานว่าพุทธศาสนาเห็นถึงความจำเป็นในประเด็นเรื่องความสงบเรียบร้อยของชุมชน อาชีพในกลุ่มที่พุทธศาสนาเห็นว่าจำเป็นต่อสังคมในแง่ดังกล่าวได้แก่ อาชีพอย่างผู้พิพากษา ตำรวจ แพชฆาต ผู้เขียนเห็นว่าอาชีพในกลุ่มนี้เอื้อประโยชน์ต่อสังคมในแง่ที่ว่ารักษาความสงบสุขของชุมชน เพราะแม้แต่ในสังคมที่อุดมสมบูรณ์อย่างใน “อัครัญญสูตร” ก็ยังปรากฏอาชญากร การที่สังคมจะสามารถอยู่ร่วมกันได้นั้นสมาชิกในสังคมต้องไม่เพิกเฉยต่ออาชญากรรมที่เกิดขึ้น และในขณะเดียวกันก็ไม่กระตุ้นให้เกิดอาชญากรรมขึ้น

^{๐๐} ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมสุนทร), คู่มือศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเภทที่ ๒, หน้าที่ ๒๐-๒๑.

^{๐๙} อ้างแล้ว, หน้า ๒๐.

* อย่างไรก็ตามเรื่องการให้ผลของมโนกรรมในครั้งนี้อาจยังมีต่อ ขึ้นอยู่กับลักษณะการคิดของเขาว่าอยู่ในขวนวิธิดวงใด

การตัดสินใจหรือลงโทษกันเองของสมาชิกจึงไม่ใช่วิธีที่เหมาะสม จึงเป็นที่มาของอาชีพนในกลุ่มนี้ ซึ่งผู้เขียนจะพิจารณาในหัวข้อต่อไป

-๓)-

ที่ผ่านมาผู้เขียนได้ชี้ให้เห็นถึงความจำเป็นของอาชีพบางอย่างที่มีต่อการอยู่ร่วมกันเป็นชุมชน อย่างผู้พิพากษา ดำรวจ เพชฌฆาต เป็นต้น สารทางกิจกรรมของอาชีพในกลุ่มนี้เกี่ยวกับ อุกุศลกรรมบางอย่าง ซึ่งถ้าเป็นเช่นนั้นก็อาจ คาดการณ์ได้ว่ามีอกุศลวิบากเป็นผลของการกระทำ ในที่นี้ผู้เขียนจะสำรวจและวิเคราะห์เกี่ยวกับจิตและเจตสิกที่เป็น ที่มาของกรรม เพื่อพิจารณาว่าการกระทำตามหน้าที่ของอาชีพในกลุ่มดังกล่าวจัดเป็นกรรมหรือไม่ ซึ่งการศึกษา ดังกล่าวจะนำไปสู่คำตอบเรื่องวิบากของการกระทำตามหน้าที่

จากบทที่ผ่านมาจะเห็นว่าการทำงานที่เรียกว่าการกระทำตามหน้าที่นั้นประกอบด้วยเจตนาหรือการแสดงตัวของเจตนาเจตสิกในขวนวิถิ ซึ่งเป็นเงื่อนไขจำเป็นในการก่อให้เกิดกรรม ดังนั้นประเด็นที่เราต้องพิจารณาในบทความนี้ ก็คือ การเกิดร่วมกับจิตของมูลรากที่เป็นเหตุในทางศีลธรรมว่ามีลักษณะใด ซึ่งเป็นเงื่อนไขพอเพียงในการก่อให้เกิด กรรมและเป็นตัวชี้วัดคุณภาพของกรรมว่าจะเป็นอกุศลกรรมหรืออกุศลกรรม

ผู้เขียนจะเริ่มจากการพิจารณาตัวอย่างเรื่องการกระทำตามหน้าที่ใน “เคมียสูตร” จากสูตรดังกล่าวจะเห็นว่า การกระทำในครั้งที่ทำให้พระเคมียไปเกิดเป็นสัตว์นรกนั้นสมบุรณ์ด้วยเจตนาโดยที่สภาพจิตในขณะนั้นเมื่อเทียบกับวิบาก แล้วก็น่าที่จะเป็นอกุศลจิต สิ่งที่ต้องพิจารณาต่อไปก็คือความสม่าเสมอของประเภทจิตของผู้ที่กระทำหน้าที่ในลักษณะ ดังกล่าว ซึ่งสิ่งนี้สัมพันธ์กับเรื่องวัตถุประสงคในการลงโทษ โดยผู้เขียนขอยกตัวอย่างประกอบดังต่อไปนี้ ปราชญ์คัม สุรา เมาอาละวาดเป็นผลให้ผู้อื่นบาดเจ็บ เมื่อเจ้าหน้าที่ตำรวจเข้ามาห้าม ก็ไม่พอใจ ปราชญ์จึงแย่งอาวุธปืนจาก เจ้าหน้าที่ตำรวจก่อนจะยิงใส่เจ้าหน้าที่จนตายแล้วหนีไป ต่อมาถูกจับได้ดำเนินคดี ผู้พิพากษาศาลฎีกาเนศพิจารณา แล้วตัดสินโทษประหารชีวิต โดยให้เหตุผลว่าปราชญ์เป็นคนเรียนสูงควรจะใช้สติควบคุมตนเอง อีกทั้งเพื่อไม่ให้ คนอื่นในสังคมเลียนแบบ ชีระวัฒน์เป็นเพชฌฆาตผู้รับหน้าที่ประหารชีวิตปราชญ์ ก่อนอื่นในการอธิบายเรื่องความเป็น ปัจจยนั้น ถือว่าการกระทำของทั้งคู่เข้าข่ายกัมมปัจจัย ด้วยว่าทั้งคู่ต่างก็รู้ตัวว่ากระทำกระทำการอะไร และทำไปด้วยความจง ใจ โดยการตัดสินประหารชีวิตของเนศเป็นสาเหตุไกล แต่มีประเด็นเรื่องอธิปัตปัจจัยประกอบด้วย ในขณะที่การ ประหารชีวิตของชีระวัฒน์เป็นสาเหตุใกล้หรือนั้นตรปัจจัย จึงไม่ต้องพิจารณาอธิปัตปัจจัยประกอบ ซึ่งเท่ากับว่าทั้งคู่ ต่างก็มีเจตนาอันเป็นเงื่อนไขจำเป็นในการก่อให้เกิดกรรม สิ่งที่เราจะพิจารณาต่อไปจากตัวอย่างข้างต้น คือสภาพจิต และเจตสิกของเนศและชีระวัฒน์เป็นสำคัญ ผู้เขียนจะลองเพิ่มรายละเอียดในแต่ละแบบเพื่อความชัดเจน ดังต่อไปนี้

(ก) สมมติว่าที่จริงแล้วเนศเคยมีเรื่องขัดแย้งกับปราชญ์กับปราชญ์ เขาเห็นว่าเป็นโอกาสดีที่จะได้ล้างแค้น จึงตัดสิน ประหารชีวิตปราชญ์ ในกรณีข้างต้นค่อนข้างชัดเจนว่าการตัดสินดังกล่าวเป็นผลมาจากการเกิดขึ้นร่วมกันของโทสเจต สิกและโมหเจตสิกในโทสมูลจิต ด้วยเงื่อนไขพอเพียงดังกล่าวการกระทำตามหน้าที่ของเนศในครั้งนั้นจัดเป็น อกุศลกรรมมีวิบากเป็นอกุศลวิบาก

(ข) หรือสมมติว่าเนศกับปราชญ์นั้นเป็นเพื่อนกัน แต่เนศพิจารณาแล้วเห็นว่าหากละเว้นโทษประหารชีวิตแก่ปราชญ์ก็จะเป็นการสร้างบรรทัดฐานที่ไม่ดีแก่สังคม จึงได้ตัดสินประหารชีวิต ในกรณีนี้จะเห็นว่าน้ำหนักของโทษเจตสิกไม่มากเท่ากรณีแรก แต่ก็ยังประกอบด้วยโทษเจตสิกด้วยไม่ชอบ ความขุ่นเคืองใจปรากฏ ส่วนโมหะ -เจตสิกนั้นประกอบได้กับอกุศลจิตทุกดวง การตัดสินด้วยจิตในลักษณะนี้จัดเป็นอกุศลกรรมมีวิบากเป็นอกุศลวิบากแต่น้ำหนักและการให้ผลของอกุศลกรรมน้อยกว่ากรณีแรก

(ก) ในกรณีของธีระวัฒน์ เขาไม่ได้หนักใจอะไรมากนัก เพราะเขาเข้าใจว่าผู้ที่ถูกตัดสินประหารชีวิตส่วนเป็นคนเลวสำหรับเขาแล้วอาชัพเพชฌฆาตถือว่ามีส่วนในการช่วยเหลือสังคม การตัดสินดังกล่าวเป็นผลมาจากการเกิดขึ้นร่วมกันของโทษเจตสิกและโมหะเจตสิกในโทสมูลจิต ด้วยเงื่อนไขพอเพียงดังกล่าวการกระทำตามหน้าที่ของธีระวัฒน์ ในครั้งนั้นจัดเป็นอกุศลกรรมมีวิบากเป็นอกุศลวิบาก

(ข) อีกกรณีที่เป็นไปได้ของธีระวัฒน์ เขาหนักใจทุกครั้งที่จะต้องทำหน้าที่เพชฌฆาต เพราะเขาเข้าใจว่าผู้ที่ถูกตัดสินประหารชีวิตก็รักชีวิตตนเช่นกัน สำหรับเขาแล้วการที่เขาประกอบอาชีพก็เพื่อหาเงินเลี้ยงครอบครัว การตัดสินดังกล่าวเป็นผลมาจากการเกิดขึ้นร่วมกันของโทษเจตสิกและโมหะเจตสิกในโทสมูลจิตแต่มีเจตสิกที่เรียกว่ากุกกุจเจตสิก คือ ความรำคาญใจในบาปที่ได้ทำเข้าร่วมด้วย ด้วยเงื่อนไขพอเพียงดังกล่าวการกระทำตามหน้าที่ของธีระวัฒน์ ในครั้งนั้นจัดเป็นอกุศลกรรมมีวิบากเป็นอกุศลวิบาก ซึ่งด้วยลักษณะของเจตสิกที่ประกอบรวมกับจิตของเขาในขณะนั้นมีแนวโน้มที่เขาจะคิดถึงสิ่งที่ตนทำลงไปมากกว่าธีระวัฒน์ใน (ก)

ในการที่การกระทำใดจะเป็นกรรมหรือไม่ขึ้นขึ้นอยู่กับว่ามีเงื่อนไขจำเป็นอย่างการแสดงตัวของเจตนาเจตสิกหรือไม่ ถ้ามีก็ให้พิจารณาต่อไปว่ามีเงื่อนไขพอเพียงอย่างเจตสิกที่เป็นมูลรากทางศีลธรรมในลักษณะใด กุศลมูลเป็นที่มาของกุศลกรรมมีกุศลวิบากเป็นผล ส่วนอกุศลมูลเป็นที่มาของอกุศลกรรมอันมีอกุศลวิบากเป็นผล หลักการดังกล่าวนี้ครอบคลุมการกระทำตามหน้าที่ในทุกลักษณะ ทุกรูปแบบไม่มีข้อยกเว้น โดยสภาวะจิตของผู้กระทำนั้นอาจต่างกันไปตามแต่บุคคลหรือโอกาสต่างๆ ๑

รายการอ้างอิง

- ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร). คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๑-๗. พจนานุกรมฉบับเฉลิมพระเกียรติ ๒๕๓๐, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพฯ: วัฒนาพานิช, ๒๕๓๔.
- พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง. ๔๕ เล่ม. กรุงเทพฯ: กรมการศาสนา, ๒๕๔๖.
- พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล. ๘๑ เล่ม. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.
- พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.
- พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต). พุทธธรรมฉบับขยายความ. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ-ราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.
- พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต). พุทธธรรม (ฉบับเดิม). พิมพ์ครั้งที่ ๒๐. กรุงเทพฯ: กองทุนอริยมรรค, ๒๕๔๕.
- ไพลิน เตชะวิวัฒนาการ. การศึกษาเปรียบเทียบเกณฑ์ตัดสินความดีในพุทธปรัชญาเถรวาทกับในปรัชญาของคานท์. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาปรัชญา คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๓.
- สมภาร พรหมทา. กิณ : มุมมองของพุทธศาสนา. กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๗.
- สมภาร พรหมทา. พุทธปรัชญา : มนุษย์ สังคม และปัญหาจริยธรรม. กรุงเทพฯ: โครงการตำรา คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑.
- สมภาร พรหมทา. พุทธศาสนากับปัญหาจริยศาสตร์ ทศนะของพุทธศาสนาเกี่ยวกับปัญหาโสเภณี ทำแท้ง และการฉ้อโกง. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์พุทธชาด, ๒๕๓๕.
- สมภาร พรหมทา. พุทธศาสนากับโทษประหารชีวิต. วารสารพุทธศาสน์ศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย(กันยายน - ธันวาคม ๒๕๔๘): ๕-๑๑๖.
- สมภาร พรหมทา. พุทธปรัชญาในอภิปรัชญา. เอกสารประกอบการเรียน.
- สมภาร พรหมทา. มนุษย์กับศาสนา. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๖.
- สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. สารานุกรมพระพุทธศาสนา. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- สุจินต์ บริหารวนเขตต์. ปรมัตถธรรมสังเขป จิตตสังเขป และภาคผนวก. กรุงเทพฯ: มูลนิธิศึกษาและเผยแพร่พระพุทธศาสนา
- สุนทร ณ รังสี. พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑.
- วัณกร เรืองจินดาวลย์. การุณยฆาตและความตายในพุทธปรัชญาเถรวาท. วิทยานิพนธ์ ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาปรัชญา คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๗.